

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

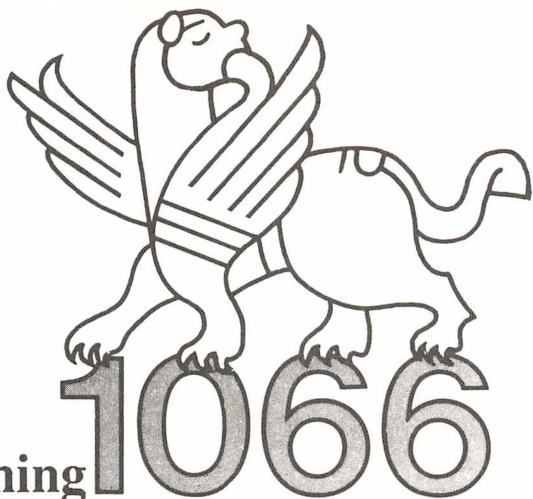
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
Historisk Forskning

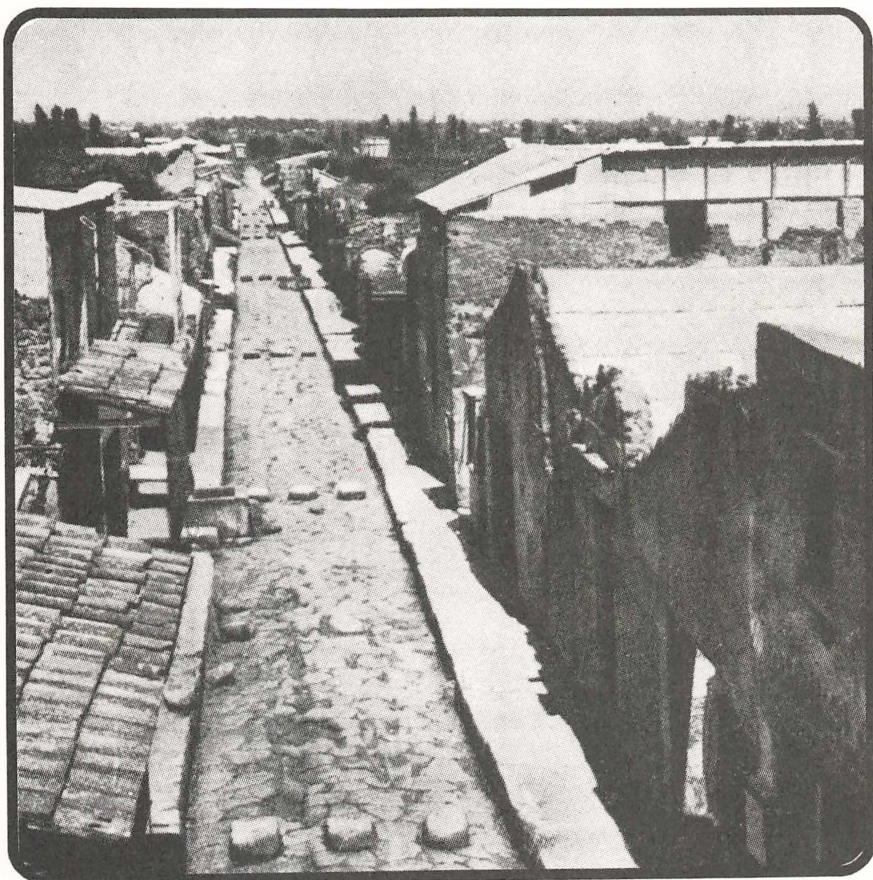
1066

---

22. Årgang

Nr. 1

Tidsskrift for Historisk Forskning

22. Årgang. Nr. 1

1992

Pompeii - et romersk demokrati? <i>af forskningsstipendiat Henrik Mouritsen, Ph.D.</i>	3
Kirke og stat under besættelsen <i>af Erik Jacobsen, Ph.D.</i>	12
DFVWIJX LV TYOQ <i>af cand. mag. Dan H. Andersen</i>	21
Det diplomatiske fag - en anmeldelse <i>af cand. mag. Dan H. Andersen</i>	36

Forsidebilledet:

Hovedgaden Via dell'Abbondanza, Pompeii.

(Foto fra Jens Erik Skydsgaard: Pompeii. En romersk provinsby, Kbh., 1970.)

Pompeii - et romersk demokrati?

Af forskningsstipendiat Henrik Mouritsen, Ph.D., Cambridge.

Demokrati er ikke et begreb, man normalt forbinder med det antikke Rom. Selve ideen om lige politisk indflydelse uanset social status var generelt fremmed for romersk tankegang. Ikke desto mindre har valgene i Pompeii fremstået som en næsten moderne demokratisk proces. Dette billede bygger på en tolkning af det overleverede indskriftmateriale, som på den baggrund påkalder sig betydelig interesse som politisk kilde. En undersøgelse af disse indskrifter må imidlertid naturligt tage sin begyndelse fjernt fra Pompeii - i republikkens Rom, hvor de litterære kilder giver et indblik i, hvordan romersk politik kunne fungere i praksis. På trods af indlysende forskelle mellem magtcentret Rom og provinsbyen Pompeii er der klare institutionelle ligheder, der gør det muligt at udnytte erfaringerne herfra i en analyse af kejsertidens Pompeii.

Vurderingen af den romerske republiks politiske struktur har gennemgået adskillige faser i løbet af de sidste halvandet hundrede år. Siden Mommsens "Römische Geschichte" (1854-55) er republikkens Rom gradvis blevet af-ideologiseret. Forestillingen om to partier, "populares", folkepartiet, og "optimates", det konservative aristokrati, er opgivet. I stedet tolkes "popular" som en måde at opnå indflydelse på snarere end en egentlig politisk gruppering. I den stadige rivalisering mellem skiftende alliancer af senatorer, - som i realiteten udgjorde romersk politik - repræsenterede folkeforsamlingen en alternativ vej til magt.

Roms selvgroede politiske system indeholdt flere paradokser. Senatets reelle position som statens øverste magtorgan var således ikke stadfæstet juridisk. Officielt havde senatet næsten udelukkende rådgivende funktion, mens lovgivning, domstole og udpegning af embedsmænd lå i hænderne på folkeforsamlingen. En politiker kunne derfor appellere direkte til vælgerne og (efter at Ti. Gracchus i 133 f.Kr. havde vist metodens anvendelighed) etablere en selvstændig magtbase uden for senatet. Eksistensen af denne mulighed kan imidlertid ikke overskygge det romerske samfunds grundlæggende oligarkiske struktur (oligarki: fåmandsvælde). De populære udfordringer til senatet kom således fra medlemmer af den selv samme klasse af senatoriske politikere. I sig selv udgør de derfor snarere en bekræftelse af aristokratiets reelle magtmonopol i det romerske samfund.

Clientela-systemet

Et vigtigt element i forståelsen af overklassens de facto kontrol over staten har, siden de tyske antikhistorikere Gelzer og Münzer publicerede deres centrale arbejder i 1910'erne og 20'erne, været clientela-systemet. Med et net af personlige bånd og forpligtelser fungerede det som en vertikal klassesdeling af samfundet og hindrede derved, at den brede befolkning kunne spille nogen selvstændig politisk rolle. Denne forklaringsmodel indebar bl.a. meget statiske familie-alliancer (amicitia-bånd) i senatet (dog især i Mün-

zers version) og et noget fastlåst billede af plebs som fuldstændig i lommen på aristokratiet. Den er derfor siden blevet modificeret på flere punkter. Familiegrupperinger synes således at have været langt mere flydende, end tidligere antaget. Byens størrelse alene må ligeledes have forhindret en effektiv social kontrol med alle indbyggerne. Den populære metode ville heller ikke have været nogen trussel, hvis samtlige vælgerne havde været bundet til bestemte senatoriske familier. I forhold til Gelzers grundlæggende forståelse af den romerske republik er disse korrektioner imidlertid marginale. Stærkt forenklet kan man derfor sige, at republikkens Rom var et aristokratisk samfund, hvis politiske system indeholdt indre modsætninger, der lod sig udnytte i overklassens interne magtkampe. Som led heri kunne dele af den ellers generelt patroniserede underklasse undertiden mobiliseres af senatoriske politikere.

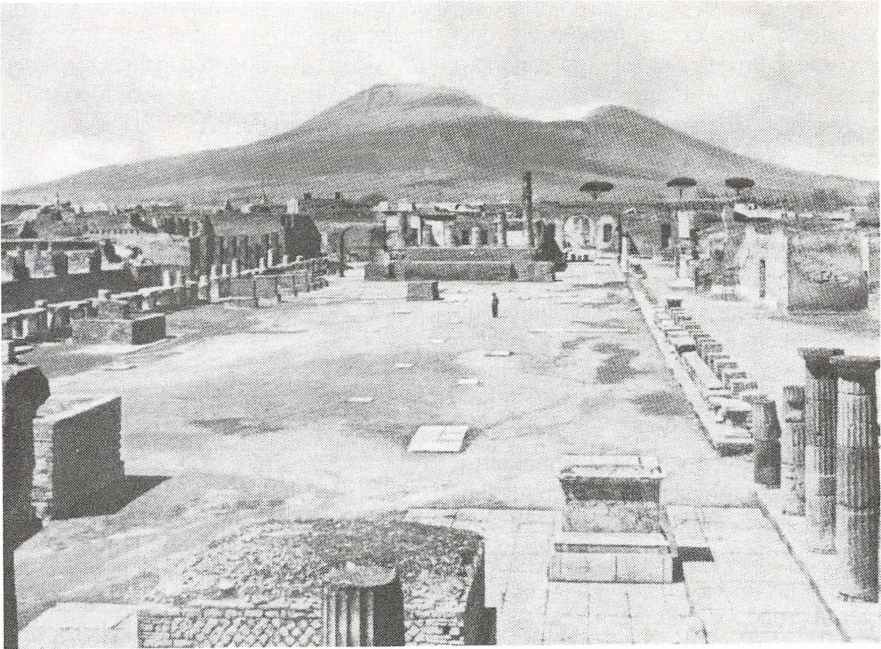
Lokaladministration

Da den romerske republik gik til grunde i anden halvdel af 1. årh.f.Kr. og afløstes af principatet (kejserdømmet), levede dens politiske system videre i hundredevis af provinsbyer spredt ud over hele Italien og den vestlige del af imperiet. Ved grundlæggelsen (eller erobringen) af disse byer havde Rom tildelt dem en intern struktur, der nøje svarede til Roms egen. Ligesom i Rom var magten formelt delt mellem tre institutioner: folkeforsamlingen, magistraterne og rådet. Den første, *comitium*, bestod af alle voksne, mandlige borgere, der forsamledes én gang om året for at udpege de nye embedsmænd. Valgt parvis for ét år af gangen, og kun med mulighed for (sjældent)

gentagen beklædelse af det højeste embede, forestod fire til seks magistrater varetagelsen af byens praktiske, retslige og religiøse funktioner. Udgifterne til administration m.m. afholdtes af embedsmændene selv, og kandidater måtte derfor kunne dokumentere betydelig formue - og tilhøre overklassen. Efter embedsårets udløb fik de livsvarigt sæde i rådet, *ordo decurionum*, der var byens faktiske magtcenter. I alle væsentlige anliggender handlede magistraterne efter autorisation fra rådet, der bl.a. havde fuld kontrol over byens finanser. Rent juridisk havde *ordo decurionum* således en langt stærkere magtposition end senatet i republikkens Rom. Magistratur og *decurionat* var imidlertid så sent som i 2. årh.e.Kr. afhængig af et folkeligt mandat fra *comitium*. De lokale by-administrationer videreførte med andre ord i et vist omfang det republikanske systems dobbelttydighed med en formel magtdeling mellem senat og folk.

Valgindskrifter

Mens vi ved ganske god besked om de institutionelle rammer om lokalpolitikken i kejsertidens provinsbyer (ud fra by-love og andre officielle indskrifter), så står vi på nærmest bar bund, når det gælder den daglige politiske og sociale virkelighed i disse byer. Kun sjældent kaster litterære kilder eller indskrifter et strejflys over livet i de småbyer, der udgjorde ryggraden i det romerske imperium. Set i det perspektiv kan Pompeii's betydning som politisk-socialhistorisk kilde næppe overvurderes. På grund af byens spektakulære ødelæggelse i 79 e.Kr. er der overleveret et epigrafisk kildemateriale af uset omfang og diversitet. En lang række forgængelige indskriftty-

Forum (torvet) i Pompeii. (Foto fra Jens Erik Skydsgaard: Pompeii. En romersk provinsby, Kbh., 1970.)

per er her bevaret i betydeligt omfang. Helt unikke inden for romersk epigrafik er de pompeianske valgindskrifter, der udgør den eneste større kildegruppe til kejsertidens lokalpolitik.

På husmurene i Pompeii er der fundet knap 2500 malede indskrifter, som refererer til de årlige valg af embedsmænd i de sidste 10-17 år af byens eksistens. Hver især er de korte og formelagtige, ofte blot bestående af en kandidats navn eller initialer: Standardformularen er gerne: NN O(ro/ramus) V(os) F(aciatis) AED(ilem)/II VIR (duumvirum), jeg/vi beder jer om at gøre NN til ædil/duumvir (de to embedstyper i Pompeii). Samlet giver de imidlertid indtryk af et stærkt folkeligt engagement i udpegelsen af nye magistrater. Mange private husfacader

var tæt besat med indskrifter, og jævnligt optræder der også eksplicite anbefalinger fra navngivne enkeltpersoner og grupper. I de individuelle støtteerklæringer finder man et bredt udsnit af byens befolkning repræsenteret; således forekommer både decurioner, frigivne og kvinder i rollen som anbefalere. Også de kollektive anbefalinger er stærkt differentierede, idet der figurerer en lang række faglige og religiøse grupper foruden naboer og beboere i bestemte kvarterer i byen.

Valgindskrifterne tegner med andre ord billedet af en livlig valgkamp med omfattende deltagelse fra både enkeltpersoner og organiserede grupper, der offentligt tilkendegav deres støtte til bestemte kandidater. Dette øjensynlige en-

gagement antyder en forholdsvis demokratisk proces. For selv om kandidaterne automatisk tilhørte overklassen, var deres valg afhængig af opbakning fra vælgere, der i Pompeii synes at have taget deres opgave særdeles alvorligt. Indskrifternes karakter af anbefaling, og dermed af forsøg på overtalelse, indicerer et valg ud fra personlige, men næppe ideologiske, præferencer. I modsætning til republikkens Rom synes det således ikke at have været politikere, men derimod de pompeianske vælgere, der spillede hovedrollen i de årlige valg. Inden forestillingen om et velfungerende demokrati i de romerske provinsbyer bliver endeligt knæsat, forekommer det imidlertid at være på sin plads med en nøjere analyse af det pompeianske kildemateriale, der ligger til grund for tolkningen.

Den rent håndværksmæssige side af indskrifternes tilblivelse har længe været kendt. Deres ensartede, ofte elegante udformning kan således næppe være resultat af den enkelte vælgers egen indsats, men skyldes tydeligvis professionelle malere. Disse scriptores signerede undertiden deres værker, og vi kender derfor navnene på en halv snes af dem. I valgkampen indgik med andre ord tre forskellige komponenter: vælgere, malere og kandidater, og nøglen til en forståelse af forholdet mellem dem synes at ligge i en undersøgelse af den praktiske procedure, der anvendtes ved opsætningen af indskrifterne.

Det grundlæggende spørgsmål angående proceduren drejer sig om eventuel koordineret opsætning af indskrifter. Eller sagt på en anden måde: var der nogen forbindelse mellem indskrifterne sat op til fordel for samme kandidat? Spørgs-

målet kan belyses ved at se nærmere på to sider af valgpropagandaen: dens sproglige udformning og dens topografiske placering i byen.

På grund af indskrifternes kortfattede, næsten formelagtige karakter er der kun få holdepunkter for en generel indholdsanalyse. Mange består kun af kandidats navn. Selv på dette begrænsede grundlag kan der imidlertid påvises lighedspunkter mellem den enkelte kandidats indskrifter. Brugen af forkortelser varierer således stærkt fra kandidat til kandidat, ligesom der er stor forskel på, hvilke af den romerske borgers tre navne der medtages i henvisningen til kandidaterne. Det sidste kunne muligvis forklares ud fra individuelle forskelle i den daglige omtale af personerne, men her kommer en anden faktor, fællesopstillingerne, ind i billedet. I en mindre del af materialet (ca. 4%) optræder der to kandidater til de samme embeder i en og samme indskrift. Da disse par gennemgående er konstante, ser det ud til at kandidaterne stillede op to og to. Undersøger man nu udformningen af kandidatparrenes indskrifter, viser det sig, at de indeholder stort set de samme karakteristika. Hvis en kandidat f.eks. generelt benævnes kortfattet ved kun et af sine tre navne, er det hyppigt også tilfældet for hans medkandidat. Der kan med andre ord peges på klare lighedstræk mellem principielt uafhængige indskrifter, hvis eneste forbindelse var et politisk forbund mellem de anbefalede kandidater. Det må igen indebære, at der var en forbindelse mellem opsætningen af deres indskrifter, som efter alt at dømme var både koordineret og udført af det samme maler.

Dette billede af indskrifternes tilblivelse

bekræftes, når man ser nærmere på deres topografiske placering. De var nemlig ikke jævnt fordelt ud over byen, men overvejende koncentreret langs de vigtigste trafikåre og handelsstrøg. Dette i sig selv taler for en styring af valgpropagandaen. Samtidig finder man også her tegn på en forbindelse mellem indskrifter, der var sat op til fordel for kandidater, som samarbejdede politisk. Inden for det generelle fordelingsmønster forekommer der ofte individuelle afvigelser, gerne i form af en koncentration af indskrifter omkring kandidatens private bolig. De er hidtil blevet opfattet som et udtryk for lokal opbakning til en vellidt nabo. Det viser sig imidlertid, at disse

nabolagskoncentrationer sædvanligvis deles af kandidatens partner, hvis indskrifter følger samme mønster, selv om han selv boede et helt andet sted. Forestillingen om støtten til den populære nabo falder dermed til jorden.

Valgkampagner

Både m.h.t. udformning og placering har hver kandidats og kandidatpars indskrifter således et tydeligt enhedspræg, som umuligt kunne være opstået, hvis de var resultat af individuelle initiativer taget af de enkelte vælgere. De må i stedet have været del af regulære kampagner styret af kandidaten selv eller personer med tilknytning til ham. Ofte blev de udført i

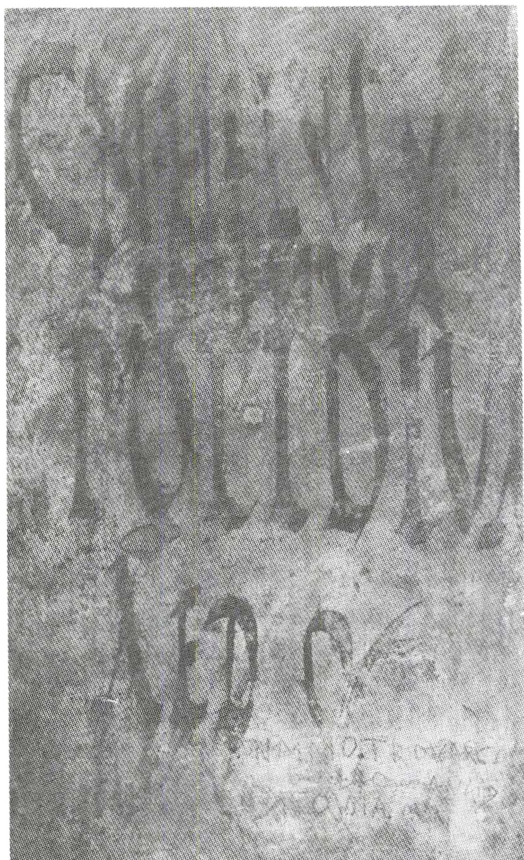
Udsnit af en husfacade tæt besat med valgindskrifter. Muren vender ud mod hovedgaden Via dell'Abbondanza, der blev udgravet efter moderne principper i 1910'erne. Med overdækning og solafskærmning har man forsøgt at bevare det skrøbelige pudslag, som ellers overalt er forsvundet i de dele af byen, der frilagdes i det 18. og 19. århundrede. (Foto: Deutsche archäologische Institut, Rom.)

et samarbejde mellem to af kandidaterne, som i fællesskab udpegede nogle områder, hvor de begge ønskede deres kandidatur bekendtgjort. Derefter hyredes en scriptor, der sammen med sine hjælpere tog sig af kampagnens praktiske side. På den måde opstod de formelle karakteristika, der omtales tidligere.

Vælgernes (og dermed også husejernes) rolle i disse kampagner kan der naturligvis kun gisnes om. Den forekommer imidlertid ikke at have været afgørende. Der er således intet, der tyder på, at det var nødvendigt at indhente beboernes til-

ladelse, før man placerede en valgindskrift på husfacaden. I adskillige tilfælde kan de umuligt være sat op med ejerens viden eller billigelse. Nogle vandaliserer f.eks. udsmykninger på facaden eller retter direkte henvendelse til ejeren - undertiden endog i temmelig respektløse vendinger. Malerne synes derfor at have haft stort set frie hænder i fordelingen af indskrifter rundt om på byens husmure. Øjensynlig er de blot blevet opfattet som en udvidelse af det offentlige gaderum. Denne tolkning af de pompeianske valgindskrifter bringer dem således på linie med de plakater, der i vore dage sættes

To valgindskrifter, ligeledes fra Via dell'Abbondanza. Den øverste lyder: CN. HELVIUM/SABINUM, d.v.s. "(I bedes vælge) Gnæus Helvius Sabinus", og POPIDIUM/ED OVF (med forkortelsestegn), d.v.s. "(jeg/vi beder jer gøre Popidius til ædil". Ligesom alle andre vægindskrifter fra Pompeii er de publiceret i *Corpus Inscriptionum Latinarum*, bind 4, hvor de har numrene 7831 og 7832. *Ædilen* var en embedsmand, der var ansvarlig for gader, offentlige bygninger, brandvæm, komforsyning og offentlige fester. (Foto: Deutsche archäologische Institut, Rom.)

op af de politiske partier for at synliggøre det forestående valg.

Folkelig deltagelse?

Tilbage står imidlertid de ca. 500 eksplícitte anbefalinger som et uafviseligt tegn på en vis folkelig deltagelse i valgkampen. Ud over den navngivne anbefaling afviger disse indskrifter på ingen måde fra de øvrige. Ud fra deres form og placering at dømme må de derfor også have været en del af de kandidatstyrede kampagner. Når disse personer og grupper optræder i indskrifterne, må det være udtryk for kandidaternes ønske herom og følgelig afspejle en forbindelse mellem kandidat og anbefaler. Det retter søgelyset mod deres sammensætning, der ud fra de begrænsede indikatorer, vi har til rådighed, synes at indeholde flere påfaldende træk.

Anbefaljerne kan kun sjældent forbindes med de arkæologiske levn, og navnene i sig selv udgør derfor den vigtigste kilde til deres samfundsmæssige placering. Det romerske navnesystem kan (i heldigste fald) give oplysninger om kønsfordeling, familietilknytning og social og juridisk position. Kønsfordelingen kan bestemmes med størst sikkerhed, og her viser det sig, at 15% af anbefaljerne var kvinder. I betragtning af romerske kvinders generelle samfundsmæssige stilling og totale mangel på politiske rettigheder må en så betydelig deltagelse umiddelbart betegnes som bemærkelsesværdig.

Det romerske navnesystems¹ mellemste led, *nomen gentilicium*, angav, hvilken gens, d.v.s. familie i videste forstand, personen tilhørte. Selv om dette navnemateriale således ikke belyser vedkommendes sociale placering, kan det

fortælle noget om andelen af politisk aktive familier blandt anbefaljerne. Defineres disse som familier, der indenfor de sidste 25 år havde leveret magistratskandidater, repræsenterer de ca. halvdelen af de navngivne anbefalere. Det er uden tvivl betydelig flere end disse udgjorde af befolkningen som helhed.

Det tredje navn, *cognomen*, er både det mest interessante som social indikator og samtidig det mest usikre at slutte fra. Cognomen blev tildelt individuelt, og da slavejerne selv navngav deres slaver, er det nærliggende at antage eksistensen af to sæt navne med forskellige sociale konnotationer, ét for deres egne børn og ét for deres slaver. Cognomina af græsk oprindelse kan således med stor sikkerhed identificeres som slavenavne. De latinske cognomina er derimod vanskeligere at placere socialt, men også her synes nogle at have haft et overvejende servilt præg (af servus: slave). Ud fra disse indikationer kan man derfor danne sig et vist indtryk af anbefalernes sociale og juridiske stilling. I alt 35% af anbefaljerne bærer græske cognomina, mens 19% har servile latinske navne. Mere end halvdelen af dem kan således - med forbehold - identificeres som frigivne.

Disse cifre tiltrækker sig opmærksomhed i lyset af den opsætningsprocedure, der skitseredes ovenfor. Den indebar, at kandidaterne selv ønskede at anføre netop disse personers støtte. Der må følgelig have eksisteret en forbindelse mellem kandidaterne og denne gruppe af socialt ofte meget lavt placerede anbefalere. På den baggrund forekommer det naturligt at inddrage det begrebsapparat, som Gelzer og Münzer indførte i studiet af republikkens Rom, og med det i hånden søge

at trænge dybere ind i den politiske struktur, som valgindskrifterne var en del af.

Teorien om, at overklassens interne relationer og forhold til den bredere befolkning domineredes af individuelle bånd og forpligtelser, synes umiddelbart at kunne appliceres på det pompeianske materiale. Anbefalernes ellers påfaldende sammensætning bliver således fuldt forståelig i lyset af clientela-teorien. Kvinder, berøvet politiske rettigheder, kunne f.eks. være fulgyldige medlemmer af et klientel. Kun i den egenskab kunne de øge kandidatens prestige, der ellers snarere ville tage skade af anbefalinger fra frigivne kvinder. Det samme gælder de mange frigivne, hvis tilstedeværelse i kandidaternes kampagner først for alvor giver mening, når de opfattes som clientes i stedet for almindelige vælgere. Offentlig omtale af dem ville således bidrage til hans personlige anseelse, der i vid udstrækning beroede på mængden af sådanne undergivne.

Det vil nok være en forsimpning at se samtlige anbefalere som kandidatens egne klienter. Blandt dem findes også medlemmer af overklassen, og deres støtte forstås bedre som udtryk for *amicitia*, politiske alliancer af kortere eller længere varighed. Tages sådanne aftaler i betragtning er det heller ikke umuligt, at nogle af de lavere rangerende anbefalere kunne være eventuelle allieredes klienter. Denne tolkning støttes bl.a. af den generelle overvægt af politisk aktive familier, som også findes blandt de frigivne anbefalere.

De kollektive anbefalinger, der udgør knap 20%, er blevet tillagt stor betydning som tegn på et blomstrende foreningsliv,

der aktivt engagerede sig i lokalpolitik. Også denne del af materialet kan imidlertid smertefrit indpasses i en clientela-tolkning. Initiativet til disse indskrifter synes således også her at være taget af kandidaterne selv. De fagligt-sociale sammenslutninger, *collegia*, der udgør hovedparten af de kollektive anbefalere, havde desuden alle en eller flere patroner blandt medlemmer af overklassen. Når en af disse stillede op til et embede, ville det derfor være ganske naturligt at lade de kollektive klientrelationer indgå i valgkampen på linie med de individuelle.

De eksplicite anbefalinger i valgindskrifterne fremstår således som en udstilling af sociale og politiske bånd. Derved blev klienter (og *collegiati*) mindet om deres forpligtelser over for patronen, men indskrifterne synes ikke i første række at have haft nogen praktisk overtalelsesfunktion. En undersøgelse af deres datering viser således, at der i enkelte år ikke var konkurrence om det højere embede, *duumviratet*. Det skyldtes, at man allerede skulle have beklædt ædilembedet, hvilket reducerede mængden af potentielle ansøgere væsentligt. Selv ved disse pro-forma-valg, hvor kandidaterne var valgt på forhånd, finder vi imidlertid både valgindskrifter og anbefalinger, der ikke adskiller sig fra normen. Valgpropagandaen må således i høj grad have været af symbolsk karakter. Den havde til formål at synliggøre det årlige valg af nye magistrater samtidig med, at den bragte de underliggende sociale strukturer frem i lyset.

Afslutning

Hverken valgene eller valgkampene afspejler følgelig en egentlig folkelig del-

tagelse i byens styre. Grundlæggende var der tale om et aristokratisk samfund, hvor de ledende familier delte magten mellem sig. Elitens indbyrdes konkurrence om indflydelse og prestige var, ligesom i republikkens Rom, reguleret af en i det ydre demokratisk faktor, nemlig de almindelige valg. Her var vælgernes personlige præferencer imidlertid uden større betydning, idet deres individuelle bindinger i realiteten reducerede valget til en styrkeprøve mellem fraktioner inden for overklassen - med vælgerne som passivt stemmekvæg.

Vi er nu i den paradoksale situation, at både det republikanske Roms og det sene Pompeii's politiske struktur er blevet omvurderet - i hver sin retning. Oprindeligt opfattedes den sociale kontrol i republikkens Rom som et meget finmasket net, der helt eliminerede "forfatningen"s demokratiske element. Heroverfor stod kejsertidens Pompeii som et samfund, der - skønt aristokratisk - alligevel gav et langt friere spillerum for folkelig delta-

gelse i bystyret. Det billede er på den ene side blevet modificeret af en øjensynlig noget svagere aristokratisk kontrol over den romerske plebs. På den anden side synes netop den oprindelige tolkning af den romerske republik med held at kunne anvendes på det ellers øjensynlig så demokratiske Pompeii. P.g.a. sin størrelse var millionbyen Rom i virkeligheden ikke noget oplagt eksempel på clientel-systemet i funktion. Her kunne den sociale kontrol aldrig blive så effektiv som i et lille, snævert integreret samfund som det pompeianske, hvor valgindskrifterne giver indtryk af kontant politisk klientilisme på græsrodsniveau.

Henrik Mouritsen

Artiklen er baseret på kapitel 3 i forfatterens licentiat-afhandling: *Election, Magistrates and Municipal Elite. Studies in Pompeian Epigraphy. Analecta Romana Instituti Danici, Suppl. 15 (Rom 1989).*

Note:

- 1 Den romerske mandlige borger var i kejsertiden karakteriseret som bærer af tre navne (*tria nomina*), d.v.s. *praenomen* (fornavn), *nomen (gentilicium)* (d.v.s. slægtsnavn) og *cognomen* (tilnavn). Systemet var gradvis udviklet. Oprindeligt havde det kun bestået af fornavn og slægtsnavn. Romerne havde kun et begrænset udvalg af fornavne; kun omkring et dusin var i almindelig brug. Da fornavnet samtidig havde en tendens til at gå i arv inden for slægten - der kunne være meget omfattende - blev det nødvendigt at tilføje endnu et led, tilnavnet. Hvad der oprindeligt blot havde været et øgenavn, blev således en del af det officielle navnesystem. Senere i kejsertiden begyndte også det individuelle tilnavn at blive arveligt, således at endnu et led, *agnomen*, måtte introduceres. Kvinder havde i republikken kun haft slægtsnavnet, hvilket ville sige, at samtlige kvinder i en familie havde båret samme navn. Også her skete der en individualisering med indførelse af kvindelige *cognomina*, som vandt fuld udbredelse i kejsertiden. Slaver blev ved fødslen eller anskaffelsen tildelt et enkelt navn af deres ejer. Ved en eventuel frigivelse, hvor slaven opnåede romersk borgerret, fik slaven sin herres fornavn og slægtsnavn, mens det tidligere slavenavn blev *cognomen*.

Kaj Munk var blandt de skarpeste kritikere af samarbejdspolitikken og regeringsparolerne om rolig og værdig optræden. Han fastholdt, at præsterne var skyldige at lyde noget, der var større end de hensyn, regeringen pålagde tjenestemændene. Fædrelandet tjente man ikke ved at stikke hovedet i busken, men kun ved at sige sandheden. Derfor konkluderede han stik imod regeringspolitikken, at præsternes geming netop måtte bestå i *uforsigtighed*. Munks provokerende fremfærd kom 4.1.1944 til at koste ham livet. (Det kongelige Biblioteks billedsamling.)

Kirke og stat under besættelsen.

Den folkekirkelige ordnings funktionsduelighed belyst ud fra erfaringerne 1940-45.

Af Erik Jacobsen, Ph.D.

I kirkeligt interesserede kredse opblusser med jævne mellemrum en debat om forholdet mellem kirke og stat. Skal statens støtte til kirken fortsætte, eller var både kirke og stat bedre tjent med at skilles, så kirken kom til at stå uden bånd fra statsmagten, men samtidigt måtte klare sig selv. Almindeligvis hævdes det, at den folkekirkelige orden tjener begge parter fortrinligt: kirken støttes af staten, men varetager til gengæld nogle samfunds nødvendige opgaver. Den tætte forbindelse til staten er udtrykt ved, at det er det statslige Kirkeministerium, der administrerer kirken i dens ydre fremtoning, men i de indre, åndelige anliggender har kirken sin fulde frihed. Præsten har forkyndelsesfrihed og tilsynet hermed tilkommer den enkelte biskop. Formelt respekterer staten altså, at kirken har forkyndelsesfrihed.

I denne artikel vil vi se på de spændinger, der under besættelsen fik forholdet mellem kirke og stat til at slå gnister. Spørgsmålet er altid aktuelt, men kun ved særlige lejligheder tilspidses de underliggende interesse modsætninger, så det når avisernes forsider. Sidst dette skete var i 1983-84, da kirkeministeren og Københavns biskop i anledning af den såkaldte Lundehus-sag stredes om kompetancen til at behandle klager over forkyndelsen. Som i besættelsestiden udspillede dette drama sig i en politisk krisesituation, om end krisen var af væsentligt mindre alvor

og omfang end besættelseskrisen. I 1983-84 havde agitationen under en valgkamp inddraget den TV-transmitterede julegudstjeneste. Borgerlige kræfter med Erhard Jakobsen i spidsen ønskede at slå ned på, hvad der blev opfattet som anti-amerikanske udtalelser i præstens prædiken. Venstreorienterede aktivisters tilstedeværelse i kirken havde yderligere virket politisk provokerende. Striden mellem den daværende kirkeminister, Elsebeth Kock-Petersen, og Københavns biskop, Ole Bertelsen, endte nærmest uafgjort, men forløbet demonstrerede det evigt aktuelle problem, at den folkekirkelige ordnings beskyttelse af forkyndelsesfriheden kan komme under pres, når det politiske system kommer i en krisesituation. At problematikken genfindes i begivenhederne under Danmarks besættelse, skal der i det følgende ses nærmere på.

Regeringskontrol med det offentlige liv

Efter det tyske overfald 9. april 1940 søgte regeringen at få det bedste ud af den ulykkelige situation ved at sameksistere med den fremmede, totalitære besættelsesmagt. I befolkningen var der en udbredt fornemmelse af, at styret havde svigtet, og at Stauning-Munch regeringen tilmed benyttede censuren til at kvæle kritikken og således søgte at løbe fra ansvaret.

Den såkaldte "fredsbesættelse" indebar, at den tyske værnemagt officielt var at opfatte som vore "beskyttere". Danmark havde kapituleret, men besættelsesmyndighederne anerkendte, at landet beholdt de eksisterende grænser og fortsatte som selvstændig neutral nation. Dette var en skuffelse for de danske nazister, der havde håbet på at danne regering. Nazisterne søgte derfor at skabe størst mulig uro for at få samarbejdspolitikken til at bryde sammen, så de selv kunne komme til magten. I denne situation blev det naturligvis magtpåliggende for staten at kontrollere alle offentligt fremsatte ytringer. Statens tjenestemænd (altså også præsterne) blev pålagt at udvise den forsigtighed, der var en nødvendig forudsætning for, at regeringen kunne opretholde sin samarbejdspolitik.

Tiden var ikke til åben debat. Samlingsregeringen opfordrede til, at man skulle have tillid til myndighederne og ellers forholde sig i ro. Regeringen havde brug for kirken til at markere denne beroligelseslinje. Eksempelvis skrev kirkeministeren til en af biskopperne, at præsterne ikke måtte være politiske. "Tiden er inde til fra den side at forkynde evangeliet. Det trænger vort folk så sandelig til i stedet for at ophidses. Og prøv så at have den tillid til os, der sidder midt i det her, at vi gør det så godt vi kan og regner med kirkens hjælp og forbøn".

Et tillæg til straffeloven forbød ytringer, der kunne skade samarbejdslinjen over for besættelsesmagten. Bemærkninger om at "fjenden" var i landet blev eksempelvis strengt forbudte, og den indførte censur afskar dissidenter fra at fremsætte afvigende meninger.

Regeringskontrollen af det offentlige liv betød en suspension af velkendte demokratiske grundpiller som forsamlingsfrihed, ytringsfrihed og fri adgang til information og ramte naturligvis også det kirkelige område. En lang række stævner blev aflyst i 1940 pga. det midlertidige mødeforbud, der også ramte de grundtvigske møder i landets forsamlingshuse (men ikke møder i missionshusene - "de hellige" har landets politikere aldrig villet i krig med). Kirkebladene skulle nu sendes til godkendelse hos den lokale politimester, før de kunne sendes ud. Men forkyndelsesfriheden blev respekteret. Selve gudstjenesten - også de radio-transmitterede - undgik de statslige restriktioner, selv om biskopperne udsendte tjenstlige pålæg til præsterne om at udvise forsigtighed.

I de første par år af besættelsen forløb det kirkelige liv uden større episoder. Militært havde det nazistiske Tyskland medgang, og fronterne lå fjernt fra Danmark. Censuren fungerede, men arkiverne viser, at det var tilfældige småting, den slog ned på. Langsomt opstod imidlertid en kritisk opinion i befolkningen og på det kirkelige område betød dette, at den folkekirkelige orden kom under pres.

Påtale mod præster

De norske tilstande var en stadig inspiration for den hjemlige debat. På den ene side beundrede man de ukuelige nordmænd for hvad man troede var deres bevidste valg af frihed og ret. På den anden side fungerede naziregimet i Norge som et skræmmebillede på, hvor hårde forhold der ventede, hvis den danske regerings samarbejdspolitik kuldsejlede. Den norske søsterkirkes kamp mod de

nazistiske statsråder, der kulminerede med den norske kirkes brud med staten i påsken 1942, blev naturligvis fulgt med intens interesse i danske kirkelige kredse. Men censurbestemmelserne gjorde det vanskeligt at få informationerne ud.

Interessen for de norske forhold førte sammen med udtalelser om andre emner til, at ikke blot præster, men også andre samfundsborgere blev ramt af den statslige restriktion. Da der i sådanne tilfælde var tale om en overtrædelse af straffeloven, blev der i flere tilfælde rejst tiltale. En retssag kunne imidlertid ofte medføre politisk uro i offentligheden (selv om aviserne ikke måtte skrive om den). Men hvor det var præster, der havde forbrudt sig, udgjorde det tjenstlige ansættelses-system en bekvem vej for den statslige restriktion. Fra Udenrigsministeriet gik påtalerne via Kirkeministeriet ad den tjenstlige vej gennem biskopperne til de pågældende præster. På denne måde undgik man, at offentligheden fik kendskab til brøden, og samtidig sikredes, at selv mindre overtrædelser kunne påtales.

Påtalerne udførtes med skiftende nidkærlighed alt efter indholdet og de forskellige bispers temperament. I reglen modtog de formastelige disse tjenstlige reprimander uden at kny. Men da Indre Missions stridbare formand, Christian Bartholdy, i 1942 fik en reprimande, efter at han i en artikelsamling havde afvist nazisternes anti-semitisme og havde angrebet regeringspolitikken, stillede han sig på bagbenene og nægtede at modtage næsen. Han kunne ikke se, hvori hans brøde bestod, og han hævdede, at udtalelserne om jøderne var et stykke kristen forkyndelse, som han ville gentage, så længe der var liv i ham. Selv om Bartholdy således

hævdede, at disse bogtrykte artikler var "forkyndelse" og som sådan undtaget statens kompetence, fik han ikke medhold. Hans biskop søgte at glatte ud, og både kirkeministeren og departementschefen afviste synspunktet om, at Bartholdys artikler skulle have en særstilling, fordi der var tale om forkyndelse.

Forkyndelsesfriheden

Selv om begrebet "forkyndelse" i daglig tale har en videre betydning, så må det konstateres, at det juridisk er indsnævret til kun at dække, hvad præsten siger fra prædikestolen. For besættelsestidens biskopkollegium havde det da også været en afgørende betingelse for at støtte samarbejdspolitikken, at der fortsat kunne forkyndes frit. Men forkyndelsesfriheden bestod ikke uantastet. I et enkelt tilfælde oplevede en sønderjysk præst således at få sin prædiken indklaget for Udenrigsministeriet. Og selv om biskoppen, hos hvem tilsynet med forkyndelsen hviler, afviste klagen og erklærede prædiken for fuldt ud at være "evangelisk", så insisterede Udenrigsministeriet på, at præsten af politiske hensyn måtte have en påtale, hvorefter biskoppen accepterede at give reprimanden. Også i et andet tilfælde blev garantien for, at forkyndelsesfriheden respekteredes, antastet. Her blev en prædiken krævet til forcenur før en radiogudstjeneste.

Forløbet skal forstås ud fra besættelsestidens særlige forudsætninger, hvor samfundets demokratiske flertal ønskede at bevare de goder, som samarbejdspolitikken gav befolkningen, men ud fra en principiel betragtning peger det samtidig på, at den folkekirkelige ordening ikke

Nu er vi ikke med paa den Maade her i Danmark
— i Øjeblikket i alt Fald. Men jeg synes, her er saa
meget, der ikke kan forliges med Kristendommen. Al-
ting smager bittert. Vi kan sige Ordet efter i Klage-
sangene (3, 15): Med bittert mættet han mig, gav mig
Malurt at drikke. Bare at se Dannebrog vaje kan gøre
en saa bitterlig ondt, der er som en Usandhed i det.
Hele vort Lands offentlige Liv smager af Usandhed.
Det egentlige forties. „Ti stille med, hvad du ikke
ved, saadan lød en Plakat, som blev hængt op kort
efter den 9. April paa alle offentlige og halvoffentlige
Steder. Ja, men det værste er jo, at vi skal tie med det,
vi véd. Vor Regering vedtager Love og udsender Er-
klæringer, som krænker en paa det dybeste. Man gaar
og skammer sig paa sit Folks Vegne. Vi hører Grundt-
vig prise. Ja, nylig var jeg i en Kirke, hvor vi sang:

*Min Mund og mit Hjerte
de gjorde en Pagt
i Fryd og i Smerte
af al deres Magt
hinanden at følge
og aldrig fordølge,
hvad i dem er levende lagt.*

Det greb mig saa underligt. Hvad skal vi dog gøre,
naar vort Fædreland forlanger af os, at vi skal sige
den Pagt op, som vor Mund og vort Hjerte har sluttet
om altid at følges ad? Naar Fædrelandet forlanger os
til at tie, til at hykle? Tie og samtykke, det er jo
det, det skal se ud efter. Vi er faktisk bragt i en skræk-
kelig Situation baade kristeligt og nationalt. Og Fristel-
sen til at holde alt det nationale med det bitre og
Samtalerne indenfor fire Vægge om det, som ikke
maa nævnes offentligt, holde det altsammen i en Pose
for sig, er stor.

Censuren ramte ikke blot oplysninger af militær art, men også kritik af regeringens politik. Det juridiske grundlag var straffelovstillæggets forbud mod udtalelser, der kunne skade regeringens forhold til *udlandet*, men paragraffen fik en meget bred fortolkning. Her er censurens røde pen slået ned på Christian Bartholdys artikelsamling "Lav os en Gud" fra 1942, hvor han fremsatte overvejelser over, hvilke moralske skadevirkninger den valgte ro-og-orden linje havde *intern* på det danske folk. (Fra Udenrigsministeriets arkiv.)

synes at være en garant for forkyndelsesfriheden, når det politiske system er under pres.

Dette blev yderligere bekræftet ved to forbudsskrivelser, som Kirkeministeriet på Udenrigsministeriets anmodning udsendte til præsterne for at sikre, at præsternes udtalelser ikke destabiliserede regeringspolitikken.

Den første skrivelse var en del af regeringens forsøg på at "holde vejret", da tyskerne i efteråret 1942 havde fremprovokeret den såkaldte "telegramkrise", der endte med, at den socialdemokratiske statsminister måtte forlade taburetten til fordel for Erik Scavenius. I denne situation var det ekstra vigtigt at undgå episoder, der kunne give besættelsesmagten anledning til yderligere reaktioner. Så udenrigsministeren ønskede derfor, at præsterne og redaktørerne af de kirkelige blade blev pålagt ikke at fremsætte udtalelser, hvis tendens var uvenlig over for Tyskland eller besættelsesmagten. Videre skulle de i deres offentlige virksomhed afholde sig fra "at fremføre betragtninger, som har relation til tidens militære og politiske begivenheder."

Som det ses, angik pålægget præsternes "offentlige virksomhed". Det rettede sig altså også mod forkyndelsen, men tog ingen forbehold for forkyndelsesfrihedens bevarelse. Og skulle præsterne have fulgt ordlyden og i en krigstid have undladt at berøre "militære og politiske begivenheder", ville de naturligvis ikke have kunnet leve op til deres forpligtelse om at forkynde Ordet ind i tidens aktuelle situation. I Kirkeministeriet har man formodentlig fornemmet, at pålægget ville vække uro blandt præsterne. I hvert fald

brød man sædvanen og udelod den her citerede passage, da skrivelsen skulle videregives til præsterne.

Kirkeligt skisma truer

I februar 1943 kom en ny forbudsskrivelse. Denne gang efter en provokerende artikel af Harald Sandbæk, der på daværende tidspunkt var præst i Hersom mellem Hobro og Viborg. Regeringen forbød, at præsterne "i skrift eller tale" omtalte den norske kirkekamp ud fra andre kilder end den censurerede presse. Som det ses, var der heller ikke her taget højde for forkyndelsesfriheden, og i Udenrigsministeriet opfattede man ligefrem skrivelsen som et regeringsforbud mod "at gøre den norske kirkestrid til genstand for omtale ved gudstjenesten." Forbudet greb altså direkte ind mod kirkens forkyndelse og skabte et voldsomt røre. Københavns biskop, Hans Fuglsang Damgaard standsede skrivelsen, så stiftets præster aldrig modtog dette regeringspålæg. Hos landets øvrige præster blev skrivelsen da også modtaget med en protestmanifestation af et hidtil upåagtet omfang. Over 21% af de præster, der havde modtaget pålægget, nægtede at rette sig efter det. Reaktionen var så voldsom, at den som sin yderste konsekvens truede med at udvikle sig til et kirkeligt skisma - et så stort antal præster kunne vanskeligt fyres eller gøres til genstand for provsteretssager. Og man risikerede jo blot, at de mange præster fortsatte og tog menighederne med sig ud af folkekirken.

Dette kirkelige røre udfoldede sig i den urolige sommer 1943, hvor folkestemningen vendte sig mod regeringen, der som bekendt måtte gå af i august. For at

undgå en tilsvarende eksplosion på det kirkelige område skaffede biskopperne sig et pusterum ved at standse præsternes protestskrivelser, så de ikke nåede frem til ministeriet.

Kirkeminister contra bisper

På bispemødet i 1943 diskuteredes de principielle uenigheder. I sin forkyndelse skulle præsten prædike evangeliet ind i folkets aktuelle virkelighed. Men biskopperne fandt ingen forståelse hos kirkeministeren for, at præsterne kunne føle sig mere forpligtede end andre til at tale rent ud efter samvittighedens bud end andre mennesker. Bisperne kritiserede, at ministeren syntes helt at overse, "at den der har fået en prædikestol betroet også har en større pligt til at sige et ord offentligt til mennesker, der er i vanskeligheder, end andre kristne har." Omvendt afviste ministeren præsternes påståede forpligtelse til at tale politisk: "Det lyder meget godt at præsten skal tale mod uret, men han skal ikke tale om uret i det enkelte og med aktuel politisk hentydning."

Det blev ikke det eneste sammenstød mellem bisperne og Kirkeministeriet. Efter mordet på Kaj Munk den 4. januar 1944 havde den tyske rigsbefuldmagtede Werner Best meddelt, at alle sympatitilkendegivelser var forbudt. Kirkeministeriet havde på eget initiativ videregivet dette tyske forbud, så det kunne være ude blandt præsterne inden begravelsen: Hvis nogen talte over Kaj Munk eller flagede, ville de blive arresteret. Men hvad præsten måtte ønske at sige ved gudstjenesterne hørte netop under kirkens indre liv, og her anses ministeriet normalt ikke for at have nogen kompetence. Så bispekollegiet enedes om at

standse ministeriets besked. På det følgende bispemøde kom det derfor til et mindre sammenstød mellem ministeriet og bispekollegiet. Begge parter var enige om, at forløbet skulle ses i lyset af røret efter forbudsskrivelsen fra februar 1943, der jo netop drejede sig om kirkens indre liv, men alligevel fastholdt ministeriets departementschef, at Kirkeministeriet havde kompetencen her, og departementschefen truede ligefrem med, at ministeriet ved gentagelsestilfælde ville henvende sig direkte til præsterne uden om biskopperne. Igen ses det principielle, at statens respekt for kirkens indre anliggender mindskes i en samfundspolitisk krise.

Afslutning

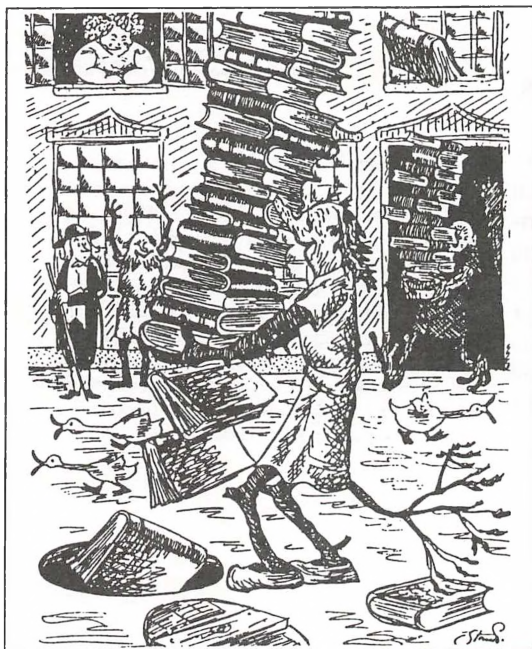
Besættelsesårenes gnidninger giver anledning til mere principielle overvejelser om forholdet mellem kirke og stat. For det første over begrebet "forkyndelse" og forkyndelsens placering i samfundslivet. Således må det konstateres, at der også under normale samfundsmæssige omstændigheder foreligger en uløselig modsætning mellem Guds menigheds krav på uindskrænket forkyndelse og statens opfattelse af begrebet. Menigheden må naturligvis hævde, at forkyndelse af Guds hellige Ord må være uafhængig af personen eller mediet. Modsat må staten hævde, at begrebet skal kunne defineres operationelt, dvs. det skal være juridisk håndterligt.

Som vi har set, gav besættelsen staten anledning til at sikre sig, at forkyndelsen ikke blev politisk kontroversiel. Statslige forskrifter om forkyndelsen er ikke nyt. Således forbyder Danske Lov præsten at omtale nogen ved navn i prædikenen.

Men de ministerielle indskrænkninger om, at uretten ikke må omtales konkret, kan vanskeligt opfattes som andet end en udvidelse af lovens ord og dermed en statslig indskrænkning af forkyndelsesfriheden.

Nu skal begivenhederne forstås ud fra Danmarks relativt milde besættelseskår. Havde forholdene været som de norske, kunne alvorlige konflikter være opstået. Men de meget omtalte "Norske tilstande"

kom aldrig, så det blev aldrig nødvendigt for den danske kirke at bryde med staten. Det kom til adskillige skarpe episoder, og den indre frihed, som kirken normalt hævdes at besidde over for staten, blev ikke altid respekteret. Talen om kirkens særstilling synes i praksis mest at have fungeret som pacificerende smiger. Når tyskerne krævede indgreb mod danske præster, havde det for Udenrigsministeriets embedsmænd været bekvemt at kunne henvise til præsternes stilling i

Tegning af Storm Pedersen:

Billede fra det underjordiske Land Potu (hvor Menneskene er skabt som Træer).

»Da Handelen er fri mellem Potuanerne og Nabofolkene, snige sig blandt andre Varer ofte platte og pøbelagtige Bøger ind i Landet. Til den Ende har man ansat visse Dommere, som Tid efter anden besøge Bogsamlingerne. Disse kaldes Sylu-Makatti, det er: Bibliotek-Rensere. Thi ligesom der i Verden er en vis Art Mennesker, som aarligen feie Skorstene og Kakkellovne, saaledes skulle disse Dommere, ved at gienemsee Bogladerne, omhyggeligen det slette fra det gode, og kaste alle gemeene Bøger, som kunne fordærve Smagen, i Kloakerne«.

Af »Niels Klims underjordiske Rejse«.

Trods censuren var det faktisk muligt at føre en overraskende fri debat. Alligevel blev det en sport for skribenterne at søge at få budskabet igennem uden indgreb fra Udenrigsministeriets Pressebureau. Én metode var at formulere sig, så budskabet skulle læses mellem linjerne (Gunnar Helweg-Larsens artikel omd en syd fra kommende grønne snylter, bøgenonnelarven, er her et klassisk eksempel). En anden metode var at genoptrykke gamle tekster, der var skrevet i en anden tid og derfor ikke af Pressebureauet kunne hævdes at være møntet på landets aktuelle politiske situation. Her er det Holberg, der bringes frem som en aktuel kritik af pressecensuren. (Højskolebladet 12.12.1941.)

Folkekirken. Men selv om kirkens særstilling var et belejligt argument, frygtede besættelsesmagten i praksis ikke en konfrontation med kirken.

Heller ikke Udenrigsministeriet havde den store respekt for kirkens særstilling. Faktisk overvejedes det i 1943 at afskedige digterpræsten Kaj Munk. Når det ikke kom så vidt, var det ikke kirken, man var bange for. Hvad man frygtede var derimod reaktionen i befolkningen, hvis man afskedigede den landskendte politiske agitator. Endvidere var det usikkert, hvad man ville opnå ved at afskedige Munk som folkekirkepræst. Man risikerede jo, at den populære præst blot fortsatte sin virksomhed som frimenighedspræst.

Nu kan man sige, at begivenhederne ikke fik den store betydning, da besættelsen blot blev en parentes i Danmarkshistorien. Her er der da også blevet fokuseret på det principielle omkring kirkens åndelige frihed. Og netop fordi området aldrig er blevet lovfæstet, skaber de historiske fortilfælde præcedens og får på denne måde indflydelse på den aktuelle stilling omkring statens anerkendelse af kirkens ind-

re frihed. At Kirkeministeriet i praksis er yderst tøvende med at respektere talen om, at kirken skulle have frihed her, er for nyligt atter blevet bekræftet, da ministeriets departementschef, Preben Espersen, i 1990 udsendte sin bog om kirkens styrelse.

Problemet om forholdet mellem stat og kirke er således stadig aktuelt, og til den fortsatte diskussion har begivenhederne under besættelsen leveret nyt materiale, som indicerer, at den folkekirkelige ordning ikke synes at være kirkens indre liv, når samfundet kommer i en krisesituation.

Erik Thostrup Jacobsen

Artiklen er baseret på forfatterens Ph.D.-afhandling: "Som om intet var hændt. Den danske Folkekirke under besættelsen" (Odense, 1991). Her skildres folkekirken mangefacetterede historie i de fem krigsår, både de ydre, praktiske problemer, som kirken stilledes overfor (kolde kirker, tyske soldatargudstjenester m.m.), såvel som tidens indre teologiske og opinionsmæssige spørgsmål (kunne kirken og de kirkelige retninger efter den nationale katastrofe tillade sig at fortsætte "som om intet var hændt", som det hed med den tysk-schweiziske antinazist og teolog Karl Barths ord).

DFVWI JX LV TYOQ

*Koder og kodesprog i 1700-tallets diplomatiske korrespondance.
Af cand. mag. Dan H. Andersen.*

Når man åbner en arkivpakke med diplomatisk korrespondance fra 1700-tallet, ser man snart, at mange sider er dækket med linie efter linie af tal. Det er de koder, som det var praksis at sende vigtige oplysninger i. Problemet er umiddelbart ikke stort for historikeren, for koderne er oversat enten over linien eller i sjældnere tilfælde på et separat ark andetsteds i pakken. Kun i få tilfælde kan man støde på nogle få linier, der ikke er afkodet. Man må forestille sig, at modtageren har løst dem på et lille stykke papir, der ikke er vedlagt.

Alligevel melder der sig en naturlig nysgerrighed. På den ene side kodernes natur. Hvorledes blev de konstrueret, og kunne de brydes? På den anden side betydningen for analysen af det historiske forløb. Hvorledes skal man fortolke afsnit i henholdsvis klart sprog og kode?

I det følgende vil jeg give eksempler på forskellige typer koder, retningslinier for fortolkning af afsnit i kode og klart sprog (herefter kaldet **en clair**), bringe eksempler fra mit eget arbejde med korrespondancen mellem den danske gesandt i Konstantinopel og Tyske Kancelli i København 1752 - 66, og sluttelig diskutere de måder, man kunne sende hemmelige budskaber inde i selve koden.

Fra Cæsar til Rigsarkivet

Allerede Cæsar brugte en form for kode. Hvert bogstav blev erstattet af det, der var 3 pladser længere henne i alfabetet.

A blev til D osv.¹ Brugen af mere raffinerede koder i Europa startede med diplomatiets fødsel i de italienske bystater i det 14. og 15. århundrede. Diplomaternes indberetninger blev ofte opsnappet og læst, og derfor begyndte det kapløb mellem koder og kryptografer, der er fortsat til vore dage. Generelt var der to typer koder: Erstatningsalfabet og nomenklaturer. Med erstatningsalfabetet erstattes hvert bogstav med et eller flere andre bogstaver eller tal. En måde var at opstille en tavle af denne type:

a b c d	æ ø å
b c d e	ø å a
c d e f	å a b
d e f g	a b c
osv. indtil	
å a b c	z æ ø

Første bogstav i den tekst, der skal kodes, (herefter kaldet **klarteksten**) kan så kodes med første linie, andet bogstav med anden linie osv. Klartekstens bogstaver erstattes simpelthen af de bogstaver, der på det nummer i alfabetet står på deres sted. **DETTE ER EN KODE** bliver således til overskriftens **DFVWI JX LV TYOQ**.

Imidlertid kunne kombinationen VW føre kryptografen på sporet, idet den for det erfare øje tyder på et dobbeltbogstav i et regelmæssigt skiftende alfabet. For at modgå dette kunne man blande linierne, så der ikke er samme regelmæssighed. En anden mulighed var at bruge en nøgle,

f.eks.: "Gud bevare Danmark i al evighed". Med denne nøgle kodes første bogstav efter linien 2 begyndende med g, den anden med linien begyndende med u osv. På denne måde bliver DETTE ER EN KODE til JYWVI ZR VR NOQQ.

Den mest brugte kodetype i 1700-tallet var imidlertid nomenklaturen. 2-3000 ord og stavelser erstattedes med grupper på 3 eller 4 tal. I starten blev de opstillet i samme alfabetiske og numeriske orden. Hvis ord begyndende med A kodedes med begyndelsestallene 10, ville ord på B måske blive kodet med talgrupper startende med 15 osv. Når en kryptograf undersøgte koden og fandt ud af, at f.eks. 3178 stod for FORCE, måtte 6923 stå for et ord eller stavelse senere i alfabetet, f.eks. ROI. Derfor blandede man fra 1700-tallets start alfabeterne, således at talgrupperne tilsyneladende var tilfældigt valgt.

I Rigsarkivet i København er der bevaret en betydelig samling chiffernøgler, men kun en brøkdel af dem, der har været i brug. Der var der to udgaver af samme

kode: En med ordene opstillet alfabetisk, som blev brugt af den, der skulle sætte et brev i kode. Og en med koderne opstillet i talorden, som blev anvendt af modtageren, der skulle afkode brevet (se fig. 1).

De Sorte Kamre

I 1700-tallet var det normal praksis at åbne post, især diplomaternes. De kodede afsnit kunne klares på to måder: Chiffernøglen kunne stjæles, evt. ved at bestikke en tjener, hvilket ikke sjældent skete. I Rigsarkivet er der en del pakker fra den politiske efterretningstjeneste, som indeholder afskrifter af fremmede diplomaters korrespondance i midten af 1700-tallet. Man har måttet give op over for de kodede afsnit, med en enkelt undtagelse: den russiske diplomat Korff. Gennem en dansker ved navn Christian Friis Möller, hvis svoger var sekretær for Korff, skaffede man sig en komplet chiffernøgle i oktober 1743.² En mindre stat som Danmark havde ikke ressourcer til at opretholde en kodebrydningstjeneste. De store europæiske magter opretholdt imidlertid de såkaldte Cabinet Noir eller

chis 1342	constant, (e), s, 1343	dans mes 1344
chit 7105	Constantople 7106	dans un (une) 7107
cho 7140	Constitution 7141	dant 7142
chofe, s, 6304	cont 6305	Dantzic 6306
—		
0435 - rasi	6535 - tant	6635 - Et, action
6436 - ndr	6536 - aedans	6636 - sarmes,
6437 - pas	6537 - hum	6637 - contraires
6438 - et l	6538 - et tous	6638 - Empire

Fra Rigsarkivet. Departementet for udenrigske anliggender. Diverse Chiffernøgler. Magasinsignatur B2A 72 fag 1.

Sorte Kamre, hvor kryptograferne holdt til. For dem har den normale praksis været at bryde koderne, hvilket bl.a. kan ses af det faktum, at embedsmændene i kodetjenesten i Wien (det Hemmelige Cifferkancelli) fik en form for erstatning, når en fremmed nations kode blev stjålet, idet de jo ikke mere kunne tjene en belønning for at bryde den!

Kancelliet i Wien var det mest berømte, og dets arbejdsmetode lærerig.³ Wien lå på krydset af flere europæiske postruter, bl.a. den fra Konstantinopel. Diplomaten til ambassaderne i Wien blev bragt til det Sorte Kammer kl. 7, og brevene åbnet ved at smelte voksseglene. Derefter blev det vigtigste indhold kopieret og kodeafsnitene overgivet til kryptograferne. Brevene blev puttet i kuverterne igen, og de blev lukket med forfalskede segl. Man lagde vægt på ikke at forsinke postomdelingen, og normalt var brevene tilbage på postkontoret kl. 9.00. Kl. 10 ankom post i transit, og proceduren gentog sig. Denne post var tilbage kl. 14.

De østrigske kryptografer havde ry for at være ganske kompetente, og som en sidegevinst tvang de den franske regering til at sende særligt vigtige breve til ambassadøren i Konstantinopel over den lange og forsinkende sørute fra Marseille for at undgå opsnapping. Det stod måske i forbindelse med Cifferkancelliets virksomhed, at sundhedsmyndighederne i den østrigske grænseby Semlin åbnede alle breve fra Osmannerriget under foregivende af at skulle parfumere dem, en foranstaltning mod den frygtede pest fra Levanten (det østlige Middelhavsområde).

Cifferkancelliets arkiv blev brændt ved revolutionen i 1848, for det havde også opsnappet indenlandsk post for politiet og efterretningstjenesten. Der er nu kun fragmenter tilbage af dette arkiv. Opsnapning og tyding af koder må derfor konstateres indirekte.

Hvilke forsvar var der for afsenderne? Breve kunne sendes med kurer, enten privatperson eller en officiel kabinetskurer. Som yderligere sikkerhedsforanstaltning kunne selv breve, sendt med kurer, kodes. Men det var for dyrt at sende alle breve med kurer. Derimod sendte man ofte breve under en anden persons kuvert. Et brev fra guldsmed X til en kollega i København ville ikke tiltrække sig samme opmærksomhed som et fra diplomat Y til Tyske Kancelli. Koderne kunne også laves mere og mere komplicerede, men der var praktiske og økonomiske grænser.⁴

Derimod kunne diplomaten vende situationen til egen fordel. Det var normal praksis at sende falske meddelelser en clair eller med en cifferkode, som man vidste var brudt. Meningen var, at brevene blev læst og vildledte åbnerne. En mere raffineret udgave af dette var at bruge annulleringscifre: De bevarede ciffermøglere på Rigsarkivet i København viser cifre, der annullerede ord, linier eller alt det foregående/efterfølgende. På den måde kunne gesandten vanskeliggøre brydningen af sine koder eller sende falske meddelelser i de cifre, der var annullerede. Det er jeg dog ikke selv stødt på.

Høflighed tjener sig bedst

Generelt kan man sige, at medmindre et brev var sendt med kurer, vil afsnit en

clair kun indeholde ting, der tålte læsning af andre eller måske endog var beregnet på det. Det første kunne være faktuelle beskrivelser af begivenheder siden sidste rapport eller gengivelse af officiel politik. Det andet kunne gå fra direkte fupafsnit til uofficielle meddelelser fra diplomaten til den eventuelle brevåbner, som ofte var den regering, han var akkrediteret hos (man må ikke glemme, at et brev kunne åbnes flere gange under sin lange rejse til modtageren). Det var f.eks. beklagelser over uhøflighed fra en bestemt embedsmand, eller vurdering af de meget alvorlige følger, en bestemt politik fra denne regering kunne føre med sig. På denne måde kunne en diplomat underhånden sende en besked, uden at nogen af parterne risikerede at miste prestige.

De rigtigt saftige sager vil altid være sendt i kode. Selv her bemærker man dog, at diplomater ofte holder et pænt og poleret sprog om den anden regering. Man vidste, at brevene blev åbnet, og at koderne kunne stjæles eller brydes. Under alle omstændigheder havde de også den funktion at hindre udenforstående, f.eks. postkureren, i at læse brevene. Om ikke andet, så kunne koderne sinke den professionelle åbner, så indholdet måske var uaktuelt på det tidspunkt, hvor indholdet blev kendt.

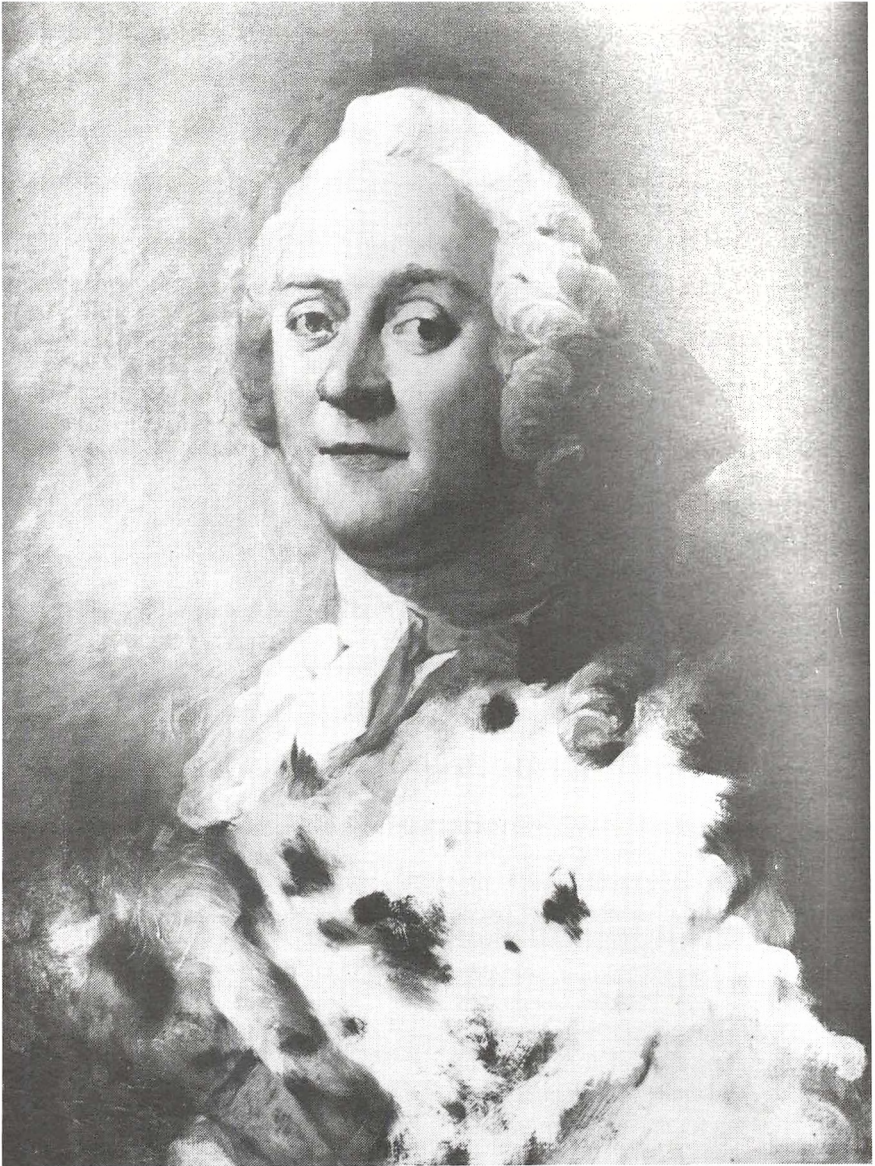
En traktat med Porten

Vi skal nu se et konkret eksempel på anvendelse af koder. Den danske gesandt Sigismund Wilhelm von Gähler blev i foråret 1752 sendt til Konstantinopel for at forhandle en freds- og venskabsakt med den Osmanniske Port. (Porten - eller Den Sublime Port - var datidens normale betegnelse for den osmanniske admini-

stration.)⁵ Det var et led i en langsigtet strategi, der sigtede på at åbne hele Middelhavet for dansk handel og fragtfart. Der var dog ikke blot tale om en enkel forhandling mellem Danmark og Osmanneriget.

Det danske monarki var neutralt, men dog forbundet med Frankrig med en subsidietraktat. Derfor måtte man frygte, at den danske forhandling blev bekæmpet af Frankrigs modstandere i det europæiske alliancemønster, Østrig, England og Rusland. Samtidig regnede den danske regering regnede med, at Frankrig under venskabs maske ville modarbejde den danske forhandling for at hindre konkurrence i den indbringende Levantehandel.

Den danske regerings frygt viste sig at holde stik. Trods dansk pres blev forhandlingen modarbejdet af alle de betydende europæiske magter. Gähler prøvede at få gesandterne fra Østrig, England og Rusland (Penkler, Porter og Obrescoff) til at forholde sig neutrale ved at underrette dem om Danmarks uafhængighed af Frankrig og traktatens uskadelighed. Dette blev sekunderet af danske henvendelser til de respektive hovedstæder. Samtidig lagde den danske regering pres på Frankrig for at få det til at beordre sin ambassadør i Konstantinopel (Desalleurs) til at hjælpe Gähler, således som man kunne forvente ifølge de tætte forbindelser mellem de to lande. Gähler rapporterede jævnlgt hjem om den franske ambassadørs manglende samarbejdsvilje. Under alt dette førte han skjult for sin franske kollega hemmelige forhandlinger med osmanniske embedsmænd, havde hemmelige nattemøder i forklædning, tilbød store summer for indgåelse af traktaten, og der flød en jævn strøm af snus-

Dette billede opgives i bl.a. Dansk Biografisk Leksikon at forestille Peter Elias von Gähler, en fremtrædende skikkelse i 1760'ernes politiske kamp. Imidlertid kunne det lige så godt forestille hans broder, Sigismund Wilhelm von Gähler, dansk gesandt i Konstantinopel 1752-66 og overpræsident i Altona til sin død i 1788. Identifikationen bestyrkes af årstallet 1751. Det var normalt at lade sig male før en farlig rejse, og året efter begav Sigismund sig på vej til Sultanens Konstantinopel. Frederiksborg Museum.

tobaksdåser, smykker, guldstykker, kry-
stalflakoner, kostbare klæder, vin og syl-
tetøj til hans net af tyrkiske og græske
kontakter.

Endelig, den 14. oktober 1756, efter fire
års frustrerende ophold i Konstantinopel,
hvor regeringen i København flere gange
var ved at kalde ham hjem, kunne Gähler
gå i audiens hos den tyrkiske Storzvizir og
slutte den første traktat mellem de to
riger.

Det var som antydte et ganske komplice-
ret spil, der foregik i Konstantinopel gen-
nem de fire lange år. Under alt dette var
der i det skjulte en anden kamp. Nemlig
mellem de danske koder og det hemme-
lige Cifferkancelli i Wien. Korrespon-
dancen mellem Gähler og uden-
rigsministeren J.H.E. Bernstorff gik over
Wien. Der blev den sikkert som al anden
diplomastpost åbnet og afskrevet.

En forgæves list

Gähler ankom til Konstantinopel den 7.
juni 1752. De første måneder af sit op-
hold prøvede han at opretholde fiktionen
om at være udsendt som hesteopkøber.
Som en lille list sendte han den 17. juni
to breve en clair til henholdsvis over-
staldmester Laurvig og udenrigsminister
Bernstorff med en ekstrakurer, som den
østrigske gesandt Penkler sendte til
Wien. Til den første skrev han side op og
ned om priser og kvalitet af heste, og til
den sidste beklagede han, man i byen
mistænkte ham for at være kommet med
et andet formål end at købe heste og
udtrykte det fromme håb, at man snart
forlod den tanke.

Gählers hensigt var tydeligvis at vildlede
Kancelliet i Wien. Hans snedighed var

dog helt forgæves. Der er intet i indbe-
retningerne fra Penkler i Konstantinopel
eller ordrer fra ministeriet i Wien, der
nævner dette brev. Det kunne skyldes, at
det mod forventning ikke blev åbnet og
læst. Jeg tror nu snarere, at listen var så
gennemskuelig, at de erfarne folk i Wien
ikke anså det for nødvendigt at underrette
Penkler om indholdet. Den snu østrigske
gesandt klarede sig nu ganske godt alli-
gevel:

Få dage efter Gählers ankomst fik han en
uventet gæst: Lascare Angelo, en tolk,
som Gähler havde fået i Wien, tilbød at
sælge sin viden om den danske udsen-
ding mod til gengæld at komme i østrigsk
tjeneste! Tolken vidste ikke alt, men dog
nok, at Gähler havde et andet formål end
at købe heste. Indtil tolkens afsked seks
måneder senere var Penkler udmærket
klar over den danske gesandts bevægel-
ser. Under alle omstændigheder blev
Gählers forklædning gennemskuet næ-
sten med det samme. Efter få måneder
måtte han gå rundt til sine kolleger og
underrette dem om sit virkelige formål.
De havde alle få dage efter hans ankomst
konkluderet, han i hvert fald ikke var
hesteopkøber, men lod naturligvis som
om, de var meget overraskede!

Kodernes kamp

Da jeg i juni 1990 satte mig i en af de
umagelige stole i læsesalen på Haus-
Hof-, und Staatsarchiv i Wien for at stu-
dere den østrigske gesandt Penklers kor-
respondance, var hovedformålet at få
klarhed over den østrigske politik i den
danske forhandling.⁶ Men som en side-
gevinst ville jeg måske også få kendskab
til Cifferkancelliets virksomhed. Blev
Gählers koder brudt, og hvilken betyd-

ning fik det? Først checkede jeg arkivet fra Cifferkancelliet, men der er kun fragmenter bevaret, og i den pakke, der skulle indeholde opsnapet dansk post, var der intet til eller fra Konstantinopel.

Jeg fik dog snart sikkerhed for, at østrikerne fik adgang til den danske gesandts korrespondance. I pakken med Penklers depecher og ordrer til ham var et sagsomslag benævnt "Copien(intercepte) aus Constantinople 2. Mai 1755". Det indeholdt afskrift af al diplomatkorrespondance fra Konstantinopel den dato. Grunden til interessen var det faktum, at der den 22. marts 1755 var ankommet en mystisk person med fire tjenere til den svenske ambassade i Konstantinopel. Gesandternes mistænksomhed blev vakt, og de konkluderede næsten med det samme, at det var en udsending fra Frederik II af Preussen.

Det havde den østrigske regering længe frygtet. Så sent som i krigen 1736 - 39 havde Østrig måttet afstå store landområder og fæstningen Beograd til den tyrkiske sultan, og i krigen 1740 - 42 mistede man Schlesien til Preussen. En traktat mellem Preussen og Osmannerriget ville udsætte Wien for en 3-frontskrig mod Frankrig, Preussen og Osmannerriget. Forklaringen på de bevarede kopier er måske, at ankomsten af en preussisk udsending til Konstantinopel var en så vigtig begivenhed, at man har sendt Penkler kopier af hans kollegers depecher.

Blandt disse var også en fra den danske gesandt Gähler. Hans depeche er afskrevet, både afsnittene i klart sprog og i kode. Man tænker straks på den svigagtige tolk Lascare Angelo, som man havde praktet ham på i Wien. Havde han også

listet sig til at stjæle den danske ciffernøgle? Der er imidlertid intet i Penklers ganske udførlige og ligefremme rapporter om et tyveri fra den danske gesandts palæ. Min konklusion var derfor, at de danske koder blev brudt i Wien.

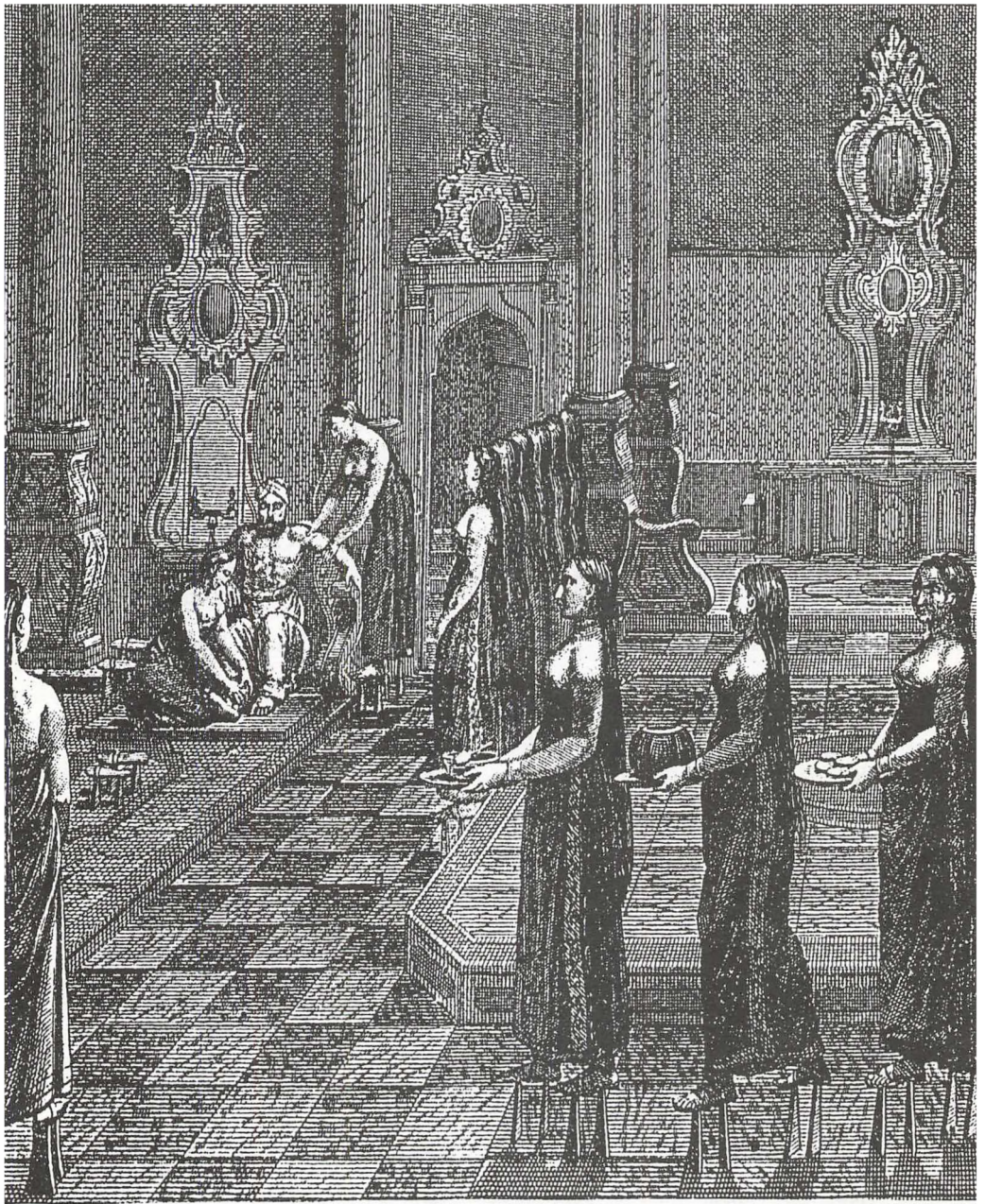
Nu var det et tilfælde, der således bevarer et fragment af efterretningstjenestens arkiv. Var det muligt at konstatere, hvornår østrikerne fik adgang til Gählers korrespondance?

Her måtte jeg gå efter fornemmelse. I ordrene fra Wien stod der ikke noget om åbnet post eller brudte koder. Men ganske ofte stod der, at man havde fået sikkert kendskab til det ene eller det andet. Her faldt jeg over en ordre til Penkler den 12. maj 1753, modtaget den 8. juni. Som andre sendt en clair. Oversættelsen lyder:

"Politisk note til baron Penkler"

"..... Desuden er det kommet frem fra pålidelig kilde, at skønt Desalleurs lader som om, han fremmer Gählers forhandling, og på det sidste har været i stand til at overbevise ham Gähler om det og vinde hans fortrolighed, så misbruger Desalleurs dog netop denne fortrolighed i yderste grad, og lægger de største hindringer i vejen for det danske forhavende ved Porten. Hvorfor det ikke kan skade at advare Gähler og få ham til at indse og begribe det franske svig. Wien den 12. maj 1753."

Var der noget i Gählers korrespondance, der tydede på større tiltro til den franske ambassadør Desalleurs i foråret 1753? Jeg undersøgte den danske forhandlers depecher i foråret 1753. I sine depecher af 2. og 16. april 1753 udtalte Gähler sig mere positivt om Desalleurs og den sven-

Livet er hårdt! En træt sultan hjælpes ud af badet. Udsnit fra M. d'Ohsson: *Tableau Général de l'Empire Othoman*, bd. III, 1820, p. 306.

ske udsending Celsing. Han omtalte deres skridt og det faktum, at Desalleurs netop havde fået ordre til at hjælpe ham. Skønt den danske gesandt ikke var helt sikker på deres hjælp, så beskrev han dog deres aktivitet til fordel for ham. Min konklusion var, at ordren til Penkler var baseret på læsning af en af de to depecher af 2. og 16. april, som begge var i kode.

Det er ikke til at vide, hvornår disse depecher ankom til Wien. Posten fra Konstantinopel afgik to gange om måneden, ved månedsskifte og midt på måneden. I gunstigste tilfælde kunne den vel være i Wien 2 - 3 uger senere. Depechen af 2. april ankom til København den 7. maj, den fra 16. april ankom den 21. maj. I det mindste depechen af 2. april har kunnet være kilde til ordren fra Wien af 12. maj, måske også den af 16. april.

Man skal lægge mærke til, at ordren fra Wien også omtaler med sikkerhed, og i øvrigt helt korrekt, at Desalleurs faktisk modarbejdede den danske forhandling. Det er en meget skarp iagttagelse, der tyder på opsnapping af andre depecher. Hvis denne analyse er korrekt, har regeringen i Wien kunnet læse al korrespondance mellem København og Gähler i Konstantinopel fra midten af 1753 til Gähler fik en ny ciffermøgle i begyndelsen af 1758.

En mystisk ordre

Var der andre tegn på, at østrigerne brød de danske koder? Nu må man indse, at den danske forhandling var en lille sag, der ikke spillede den store rolle i Konstantinopel, ganske som det danske monarki ikke spillede den store rolle i europæisk politik. Derfor var det oftest andre ting, der optog ministrene i Wien

og deres gesandt i Konstantinopel. Men f.eks. i midten af 1754 var der en interessant korrespondance mellem Wien og gesandten i Konstantinopel. Den 1. august 1754 svarede Penkler - en clair - på et brev fra sin overordnede Kaunitz efter at have anerkendt modtagelse af breve af 2. og 5. juli den 20. juli. Oversættelsen lyder:

"Hvad Deres Excellence imidlertid har fundet for godt i hemmelighed at underrette mig om i den sidste af Deres nådige skrivelser, skal jeg drage nytte af, og vide umærkeligt at indvie den engelske ambassadør og den russiske herr resident, så at de underhånden kan forhindre Gählers forsøg, uden at jeg i det ringeste viser mig eller bliver trukket ind i spillet. Jeg har ikke brugt denne hemmelighed formelt over for disse gesandter straks efter ankomsten af Deres Excellences skrivelse, for ikke at vække mistænksomhed over, at jeg havde fået en sådan skrivelse fra Wien. Jeg har først for nyligt talt med Obrescoff for så vidt, at hemmeligheden skulle røbes for ham, og ladet ham tro, at dette var blevet mig betroet af en af mine fortrolige her."

Det lykkedes mig ikke at finde ordren til Penkler under mine undersøgelser på Haus-, Hof-, und Staatsarchiv i Wien. Det kan skyldes, at mange ordrer kun er bevaret i svært læselige koncepter, fordi gesandtskabsarkivet i Konstantinopel var udsat for brand i 1762. Men Penklers svar af 1. august 1754 siger egentlig nok. Regeringen i Wien har fået kendskab til en hemmelig sag angående den danske forhandler Gähler, og Penkler skal underrette sine samarbejdspartnere, den engelske og russiske gesandt og få dem til at gøre det beskidte arbejde, nemlig at

stoppe den danske plan. Selv vil Penkler undgå at blive indblandet og ydermere undgå, at hans venner mistænker ham for at have fået sine oplysninger fra Wien. Dette sidste er vigtigt. I vores sammenhæng kan det næsten kun betyde, at han er bange for at kaste lys over det hemmelige Cifferkancellis aktivitet, altså få de to andre til at indse, at deres egen korrespondance bliver læst. Men hvad var denne danske plan? Er det muligt i korrespondancen mellem Konstantinopel og København at finde bevis på østrigsk læsning af brevene?

Der var to ordrer fra Bernstorff til Gähler, der kunne være årsag til denne korrespondance mellem Wien og gesandten i Konstantinopel. I en kodet ordre fra 19. marts 1754 giver Bernstorff udtryk for utålmodighed over de manglende resultater. Hvis det ser ud til, at sagen ikke lykkes, regner han med at få underretning om det, så Gähler kan hjemkaldes. Der er dog en mere sandsynlig kandidat i en ordre, afsendt den 15. juni og modtaget 19. juli 1754. Helt i kode. Her blev gesandten underrettet om, at kongens (og det vil sige Bernstorffs) tålmodighed var til ende. Den franske og svenske regering ville blive bedt om hjælp en sidste gang, og hvis det ikke førte til noget, skulle Gähler rejse hjem på Bernstorffs ordre.

Det er sikkert denne besked, der forårsagede den pludselige østrigiske aktivitet. Hvis Danmark stod over for et sidste forsøg, var det ikke mærkeligt, at dets fjender også rustede sig. Der er dog et problem med tidsfaktoren. Gählers ordre og Penklers ditto er sandsynligvis ankommet med samme kurer fra Wien. Hvis østrigerne baserer deres viden på Bernstorffs brev, har de på samme dag

afkodet brevet og konciperet en ordre til Penkler. En anden mulighed er derfor, at østrigernes viden stammer fra oplysninger fra København, f.eks. opsnapet af gesandten dér. Jeg nåede desværre ikke at studere indberetningerne fra den østrigiske gesandt i København.

Koder i koder

I 1753 havde Gähler i et år forgæves bejlet både til den osmanniske administration og de andre gesandter i Konstantinopel. Han følte sig modarbejdet af den franske ambassadør Desalleurs. Både han og den svenske gesandt Celsing rådede ham til at forholde sig passiv og vente på en gunstig udvikling. Gählers konklusion var, at de prøvede at holde ham hen.

I oktober 1752 og februar 1753 fik den danske gesandt i Paris Ditlev Reventlow ordre til at lægge pres på den franske regering for at få den til at hjælpe Gähler. I ordren i februar lagde Bernstorff ikke skjul på, at hans opfattelse var, at Desalleurs modarbejdede den danske traktat med Porten. Reventlow fik det svar i Paris, at man sandelig ikke modarbejdede Gähler, og at Desalleurs havde ordre til at hjælpe ham. Da de franske ordrer endelig ankom til Konstantinopel i april 1753, var de så vagt formulerede, at de ikke var til stor hjælp for Gähler. I denne situation modtog den danske gesandt følgende brev - i kode - fra sin overordnede i det fjerne København. Oversættelsen lyder:

Bernstorff til Gähler 7. juli 1753:

"... gesandterne fra Frankrig og Sverige har sikre ordrer om at hjælpe Dem, og Marquisen af Saint Contest har ganske højtideligt forsikret os, at Den allerkriste-

lige Majestæt (tidens betegnelse for den franske konge, D.A.) ikke har nogen idé om at lade vor succes afhænge af kongen af Preussen. Hvis den franske ambassadør alligevel vil ofre vores mål for denne fyrste, så er det noget, han gør selv, og som jeg ikke kan tro han får godkendt af sit hof. Jeg ville langt hellere tro, at den gode vilje, han i starten udviste over for os, og som passer sig langt bedre for den alliance, der eksisterer mellem vore to riger, vil vækkes i ham, og han vil gøre gengæld for den skade, hans forsinkelser har forårsaget, ved at arbejde dobbelt så ivrigt for vore interesser..."

Ved første øjekast en samling ligegyldige floskler. Sådan er Bernstorffs ordrer ofte. Tilsyneladende banale konstateringer og salvselsfulde foredrag. Men netop det vækker mistænksomheden. Hvorfor dog skrive det? Min fortolkning er derimod:

Først var den franske ambassadør Desalleurs venligt stemt, siden skadede han den danske sag med sine forsinkelser. Eneste logiske forklaring er, at han havde fået ordrer fra sit hof. Sagt med andre ord, så var Desalleurs måske selv personligt venligt stemt, men havde ordrer fra sit hof til at modarbejde Gähler. Nu hævder den franske regering at have givet ham definitiv ordre til at hjælpe Gähler.

Man skal ikke tage sig af bemærkningen om, at hvis Desalleurs modarbejder Gähler, så er det imod hans ordrer. Bernstorff ved naturligvis godt, at en ambassadør ikke handler i modsætning til ordrer fra sit hof i en sag som den danske. Hvis Desalleurs fortsætter med at modarbejde Gähler, er det ifølge forrige analyse efter ordre fra sit hof, og det danske pres havde været forgæves.

Her er en klar analyse af den franske politik, som var at modarbejde den danske forhandling, og en bedømmelse af den franske ambassadørs personlige opfattelse, som var mere positiv. Denne analyse var i øvrigt ifølge den franske litteratur om Desalleurs helt korrekt.

Hvorfor skrev Bernstorff det så ikke direkte? Sikkerhedshensyn er én forklaring. Han vidste så godt som nogen, at hans breve blev åbnet af sikkerhedstjenesten i Wien. Der var sikkert også mere subtile grunde, som havde at gøre med hans mulighed for at bedømme situationen i det fjerne Konstantinopel. Brevtransporten tog 1 - 2 måneder hver vej. Bernstorffs ordrer var derfor mindst 2 måneder forældede, som oftest langt mere. Hans instrukser og vurderinger afspejlede dette. De var holdt i svævende, ikke for håndfaste vendinger, fordi de afspejlede en labil situation, der stadig ændrede sig. Sluttelig er der det helt banale element, at hvis der fulgte utilsigtede konsekvenser af denne vagt affattede instruks, kunne de i hvert fald ikke kunne hæftes på J.H.E. Bernstorffs elegante frakkeskøder.

Det viser problemerne ved at skulle fortolke politiske breve fra 1700-tallet. Mængden er enorm; det var var brevskrivningens store århundrede. Alle, både diplomater og private brevskrivere, vidste imidlertid, at der ikke var nogen postsikkerhed. Vigtige meddelelser skulle derfor sendes skjult i elegante formuleringer og omskrivninger, som kun kunne forstås af modtageren. Derfor må historikeren så at sige stille ind på tidens bølgelængde, og med fuldt kendskab til personerne og den politiske situation forsøge at sætte tilsyneladende banale og

uskyldige vendinger ind i en sammenhæng. Det er svært, og faren for at jage spøgelse er stor.⁷

Konsekvenserne af brevåbningen

Denne historie må vel tilfredsstillende enhver drengesnysgerrighed: Grå mænd i dystre værelser, der løste hemmelige koder, skjulte forhandlinger og intriger i en orientalsk stad. Vi mangler blot den naturlige konklusion, at opsporingen af kodebrevene ændrede historiens gang. Der er noget tiltrækkende ved små ting, der vælter noget stort. Skuffende nok må jeg melde, at der ikke er et eneste punkt, hvor det med sikkerhed kan påvises, at den østrigske efterretningstjeneste ændrede forløbet af den danske forhandling i Konstantinopel. Hvorfor ikke det? Østrigerne modarbejdede den danske traktat med Porten, og via den danske korrespondance kunne de se hvert skridt. Det måtte da betyde noget. Her er det nødvendigt med en lille ekskurs om den osmanniske administration.

Diplomati i Konstantinopel fremkalder billeder af korrupte embedsmænd, glinsende og grådige eunukker og depravede sultaner hensunket i haremmets fornøjelser. Nu skal jeg ikke benægte, at dette også var en del af billedet. Men som John F. Kennedy har vist, er et lille orgie i ny og næ ikke en hindring for at føre udenrigspolitik. Hvad angår bestikkelserne, så uddelte den franske ambassadør Ogier i forbindelse med fornyelsen af alliancen mellem Danmark og Frankrig i 1754 35.000 livres (= ca. 9.000 rdl.) og mange tusind flasker vin til Moltke, Bernstorff, Dehn og Berckentin. Alligevel er der vel ingen, der tvivler på, at dansk udenrigspolitik var rationel og lo-

gisk. Hvorfor skulle osmannisk udenrigspolitik så ikke være det, skønt bestikkelse var en normal del af regeringssystemet?

En analyse af den danske forhandling i Konstantinopel fra Gählers ankomst den 7. juni 1752 til indgåelsen af traktaten den 14. oktober 1756 viser samme mønster: Gennem regeringsændringer, tilbud om bestikkelse fra Gähler og trusler fra Penkler og hans allierede fulgte den osmanniske udenrigsledelse samme politik: Den danske forhandler var en del af Portens politiske arsenal.

Da Porten i 1754 var utilfreds med russiske fæstningsbyggerier ved en af floderne, der mundede ud i Sortehavet, var hentydninger til en traktat med Danmark en af de ting, der blev brugt til at lægge pres på Ruslands allierede Østrig og England for at få dem stoppet.

Da Porten i 1756 ønskede at vise Frankrig sin utilfredshed med det nylige allianceskift, hvor den gamle allierede havde indgået en traktat med fjenden Østrig, var det den danske forhandling, man brugte. Porten indgik traktaten for at vise Frankrig og andre, at det stod det frit for at indgå andre traktater, bl.a. med Preussen, hvilket Frankrig, Østrig og Rusland frygtede overalt andet i den begyndende syvårskrig.

Derfor vil jeg hævde, at den østrigske efterretningstjenestes held ingen betydning havde for forløbet af den danske forhandling. De tilsyneladende korrupte osmanniske embedsmænd fulgte en snu og konsekvent politik i den danske forhandling, der var til fordel for både dem selv personligt og riget som helhed. Gähler betalte de øverste embedsmænd

Noget for noget. Haremmets chef, Kizlar Agha, den sorte overeunuk, fik ofte stor rigdom og politisk indflydelse. Kilde: Tableau Général de l'Empire Othoman, bd. III, 1820, p. 302.

ialt ca. 100.000 rdl., og traktaten sendte et vigtigt signal til de europæiske stormagter i den kritiske tid omkring udbruddet af Syvårskrigen.

Nattergalene synger

Lad os herefter prøve en lille opgave, hvor der ikke er en facitliste. I Klaus Kjølens disputats fra 1991 "Det diplomatiske fag" citerer han fra brevvekslingen mellem J.H.E. Bernstorff og overhofmarskal Adam Gotlob Moltke et brev fra maj 1767. Oversættelsen lyder:

Bernstorff til Moltke:

"...Nattergalene (les Rossignols) elsker, ligesom de sikkert også gør i Bregentved (Moltkes gods, D.A.), mine skove snarere end mine buske, og jeg vil bede dem forberede en stor koncert (Concert) i de første uger af juni..." I et svarbrev beklager Moltke sig over, at hans nattergale ikke vil fløjte grundet vejrskift, og håber, at Bernstorffs nattergale er mere fjeljige.⁸

Det kan være, at Kjølens gør ret i at se det som blot en charmerende udveksling af behageligheder og naturoplevelser mellem to fremtrædende statsmænd. Alligevel kan jeg ikke lade være med at føle, at noget stikker under. Først og fremmest tidspunktet. Frederik V døde den 14. januar 1766. Hermed forsvandt grundlaget for Moltkes magt og Bernstorffs sikkerhed. Moltke blev afskediget som overhofmarskal kort efter Christian VII's tronbestigelse, og herefter udkæmpedes en heftig politisk kamp omkring den psykisk syge konges person. Bernstorff var tæt på at blive afskediget i slutningen af 1766, og igen i første halvdel af 1767 var der en konstant krise omkring udenrigsministerposten.

Man forventede i marts 1767 Bernstorffs afsked, men den danske udenrigsminister havde en kraftig støtte i den russiske regering, fordi han stod som garant for den dansk-russiske alliance, der skulle befæstes med et mageskifte mellem det russiske kejserhus' dele af Slesvig og den danske konges besiddelser Delmenhorst og Oldenburg. Den russiske diplomat Filosofov og den holstenske diplomat van Saldern var hans faste støtter. De kom ham da også til undsætning i den vanskelige situation. I marts 1767 henvendte Bernstorff sig til dem og bad om hjælp, hvilket øjeblikkeligt skete i form af kraftige henvendelser til den danske regering. Den 22. april 1767 blev den provisoriske mageskiftetraktat indgået, og i løbet af sommeren skete der for Bernstorff gunstige udskiftninger i statsapparatet. Det russiske pres ses bl.a. af et brev fra den russiske kejserinde Katharina den Store 11. september 1767 til Christian VII, hvor hun betyder ham, at det bedste bevis på den tætte forbindelse mellem de to lande ville den danske kong give ved at bevare Bernstorff som udenrigsminister.

Dertil kommer de ord, Bernstorff vælger i breve: "Rossignol" er ganske vist nattergal, men er også et gammelt ord for dirk. "Concert" brugtes i diplomatsproget om fælles optræden af to eller flere diplomater eller lande. Hvad så med skovene og buskene, som disse nattergale hellere vil give koncert i? Man kunne se træerne som det store, buskene som det små, og ud fra det mene, at disse nattergale kunne lide Bernstorffs store plan, men måske ikke andre mindre vigtige ting. Min fortolkning af Bernstorffs brev er derfor: Nogle, og det kan være Filoso-

fof og Saldern, støtter ham grundet mageskiftetraktaten, skønt de ikke er enige i mindre væsentlige ting, og han vil bede dem om at optræde i fællesskab for ham i begyndelsen af juni, og det er nøglen til at løse op for situationen. Moltkes svar siger i denne tolkning, at der er sket noget, så disse personer vil ikke hjælpe ham.

Det har desværre ikke været muligt at læse brevvekslingen mellem Moltke og Bernstorff i sin helhed, hvilket havde været nødvendigt for at få afklaret problemet. Jeg har takket være lensgreve H. H. Moltke tidligere haft adgang til Moltkes arkiv, men det er nu flyttet tilbage til Bregentved Gods. Jeg overlader trykt den videre udforskning til læsere, der måtte have fået blod på tanden.

Afslutning

Det skulle af det foregående være klart fremgået, at både politiske og personlige breve fra 1700-tallet kan frembyde store fortolkningsproblemer. På den anden side er det et af de tilfælde, hvor man pludselig kan forstå fortidens mennesker, komme ind under huden på dem og mærke tidens pulsslag. Følelsen af intens glæde, når brevene fravristes deres hemmeligheder, betyder måske ikke noget i den nuværende tidsånd, da den i modsætning til pomoblade og valutaspekulation ikke tæller på nationalregnskabet. Men personligt kan jeg melde, at bortset fra enkelte oplevelser af mere personlig og intim art, har jeg aldrig tilbragt en mere fornøjelig og berigende tid, end de tre år på Rigsarkivet i selskab med Sigismund Wilhelm von Gähler, grev Bernstorff og storvizir Said Pasha.

Dan H. Andersen

Tak til mag. art. Sebastian Olden-Jørgensen og mr. John Crapper for hjælp med oversættelserne fra hhv. tysk og fransk. Desuden tak til Palle Sigaard, Rigsarkivet, der vidste, hvor ciffernøglerne gemte sig.

Noter

1. Dette afsnit bygger på David Kahns grundlæggende værk: "The Codebreakers. The Story of Secret Writing", New York 1961.
2. Rigsarkivet, TKUA, Alm. del. Papirer fra den politiske efterretningstjeneste.
3. Cifferkancelliet i Wien er behandlet af Franz Stix: "Zur Geschichte und Organisation der Wiener geheimen Zifferkanzlei." Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung LI, 1937, s. 132 - 160.
4. Kahn nævner (s. 174), at englænderne i slutningen af 1700-tallet beregnede udgiften til en ny kode til 150 pund. Desværre nævner Klaus Kjølens intet om koderne i sin afhandling om den danske udenrigstjeneste.
5. Alt om den danske forhandling i Konstantinopel bygger på mit speciale "Danmarks freds- og venskabstraktat med Osmannerriget 1756", hvor der også er udførlige henvisninger. Den udkommer i Scandinavian Journal of History, vol. 17, nr. 1, 1992.
6. Tak til Københavns Universitet og frem for alt Krista og Viggo Petersens Fond, der finansierede en måneds ophold i Wien. Man kan ikke nok værdsætte de fonde, der trods skattemyndighedernes konstante chikane støtter humanistisk forskning for studerende og den voksende skare af ikke fastansatte forskere. Også tak til Dr. Ernst Petrisch for venlighed og hjælpsomhed under arbejdet med arkivalierne i Wien.
7. Skjulte koder er emnet for artikler af Erik Arup i Historisk Tidsskrift 1913, 1919 og 1921. Noget provokerende hævdede han, at man i studiet af moderne historie måtte bruge kildematerialet. Desværre er tråden ikke blevet taget op. Det skyldes bl.a., at materialet for 1700-tallet er så stort, at 10 historikerliv ikke rækker.
8. Kjølens, anf. arb. s. 176 - 77.

Det diplomatiske fag - en anmeldelse

Klaus Kjølser: Det diplomatiske fag. Den danske udenrigstjenestens forvaltning 1700 - 1770. Odense 1991.

Der er skrevet en del om den danske udenrigspolitik i 1700-tallet, diplomatiets store århundrede. Edvard Holm i forrige og Ole Feldbæk i dette århundrede har beriget litteraturen med vægtige værker. Men udenrigstjenesten som forvaltningsorgan er næsten ikke blevet behandlet. Eneste undtagelse er Klaus Kjølser og Viggo Sjøqvists værk i to bind, "Den danske Udenrigstjeneste 1770 - 1970".

Men enhver, der har beskæftiget sig med dansk udenrigspolitik og diplomati i 1700-tallet, har ikke kunnet lade være med at fundere over selve baglandet. I 1700 var der 8, i 1770 18 i Tyske Kancelli i København. Denne lille gruppe embedsmænd havde foruden den overordnede forvaltning af de tyske provinser ansvaret for hele det danske monarkis udenrigstjeneste. De renskrev og kodede ordrer, dechifrerede depecher, indhentede oplysninger om europæiske landes historie og forvaltning, formulerede bindende traktater med fremmede fyrster fra kejseren i Wien til sultanen i Konstantinopel og zaren i St. Petersburg. Mange tusind skrivelser blev modtaget og besvaret hvert år. Udetjensten var større, men bestod blot af 30 lønnede embedsmænd i 1700 stigende til 50 i 1770.

Disse tal er alle hentet fra den disputats, som overarkivar i Udenrigsministeriet, Klaus Kjølser, har udsendt om udenrigs-

tjenestens forvaltning 1700 - 1770. Han har gjort, hvad få andre vover: at gå ind i det store regnskabsmateriale fra Rentekammeret, d.v.s. bl.a. Civilreglementet for årets bevilgede driftsudgifter, Civiletatens udgiftsbog om de faktiske betalinger og resolutioner om yderligere udgifter og udbetalingsform samt afregnings- og assignmentsprotoller om pengenes udbetaling. På 460 sider gennemgås næsten alle aspekter af udenrigstjenestens forvaltning i København og ved de udenlandske repræsentationer 1700 - 1770. Startpunktet er valgt ved Chr. Sehesteds tiltræden som oversekretær 6. oktober 1700, slutpunktet ved den formelle dannelse af Departementet for de Udenrigske anliggender i 1770. Da Kjølser selv påviser, at udenrigstjenesten med faste repræsentationer og dets følge, arkiv og stedsfortræderfunktioner, dannedes 1680 - 1720, kan man ikke klage over afgrænsningen. Heldigvis er forfatteren heller ikke bange for at gå ud over sin egen tidsgrænse, når det er nødvendigt. F.eks. påviser han ganske interessant (s. 198), at de hidtidige antagelser om tidspunktet for udnævnelser af konsulter delvis er forkerte, og han antyder, at nettet af konsulter blev oprettet tidligere end hidtil antaget.

Først diskuteres, hvorvidt der var et samlet tjenestebegreb for centralstyrelsen, diplomaterne og konsulterne. Konklusio-

nen er, at det begynder uformelt at dukke op i slutningen af perioden. Derefter er bogens to hovedafsnit centralstyrelsen i København og repræsentationerne i udlandet.

Ang. centralstyrelsen når Kjølens bl.a. frem til, at et egentligt departement for udenrigske anliggender begyndte at udskilles i J.S. Schulins tid som oversekretær 1735 - 50. Det svarer til det hidtidige synspunkt, fremført af Frank Jørgensen i "Dansk Centraladministration indtil 1848" (1982). Værdien som håndbog og opslagsværk øges af den særdeles nyttige fortegnelse (s. 82 - 91) over alle ansatte i Tyske Kancelli i hele perioden. Desuden omtales det sædvanlige karriereforløb, aflønning, sportler m.m. Udetjenesten behandles s. 130 - 271 med gennemgang af de forskellige stillingskategorier fra ambassadører til agenter og præster. Her er der også beskrivelser af pengeoverførsler til gesandtskaberne, lønningens form m.m.

I et af bogens mest interessante afsnit viser Kjølens, hvor hurtigt og nemt penge blev overført fra København til gesandtskaberne via Hamburg Kasse, der efter 1720 i stigende grad fungerede som diplomatkasse. S. 155 - 158 er der en komplet fortegnelse over danske repræsentationer 1700 - 1770 med liste over de embedskategorier, der var ansat ved den enkelte repræsentation.

I et afsluttende kapitel sammenlignes den danske udenrigstjeneste med resten af Europas, og Kjølens konklusion er, at den fulgte den generelle udvikling og var fuldt på højde med sammenlignelige lande.

Jeg skal ikke nægte, at jeg trods min

generelle anerkendelse af værket også har alvorlige reservationer. Teksten er ganske svært tilgængelig, overlæsset med henvisninger, citater og tal, der burde være slettet eller henvist til noterne. Dertil kommer et umanerligt antal eksempler, der kan være illustrerende eller kuriøse, men ikke bidrager til forståelsen. En sætning som denne er typisk (i forbindelse med diskussion af ekstraudgifter i udenrigstjenesten): "Hvad angår det sidste beregnede Rentekammeret som bilag D til et PM fra april 1767 til betænkning af 14/4 1767 med kgl. resolution 21/4 1767 udgifterne i tiden fra 1741, som følge af, at holstenske fyrster kom på tronen i henholdsvis Sverige og Rusland, indtil 1766 incl., til ca. 1 mill. r. (jf. s. 272)" (s. 228).

Det er ærgerligt, for her - som andetsteds - har Kjølens fat i nogle essentielle spørgsmål, der burde være analyseret til bunds. Man mærker processen i arbejdet med det besværlige kildemateriale, som Kjølens har gennemarbejdet med beundringsværdig grundighed, men i for ringe grad den konklusion og sammenfatning, der gik ud over materialet.

Det burde ikke være nødvendigt at bruge 20 sider (s. 154 - 174) på at diskutere, hvor der ikke bliver nævnt noget om eksistensen af et separat departement for de udenrigske anliggender. Ligeledes bruges 20 sider på at diskutere og opremse de forskellige brug af udtrykkene "appointment", "traktament" og "gage" om aflønningen af diplomater, når problemet ikke er af nogen betydning. Konklusionen er givet på forhånd: Missionscheferne fik en sum penge til løn og udgifter i gesandtskabet.

Med en vittighed, som ikke er min, så mærker man eksistensen af et seddelkartotek, der udnyttes til det yderste. Hele denne diskussion burde være erstattet af en analyse af nogle gesandtskabsregnskaber. På flere punkter er det muligt at nå længere med det eksisterende kilde-materiale: Kapitlet om embedsmændene i Tyske Kancelli er omfangsrigt, men Kjølens når ikke længere end til at tegne nogle konturer af dem. Hans mange enkeltstående eksempler burde være erstattet af nogle embedsmandsbiografier, og her kunne han med fordel have undersøgt de bevarede skifter på Landsarkivet for Sjælland. Det ville have kastet lys ikke blot over deres sociale position og familieforhold, men også - via lister over bog-samlinger - over deres kulturelle interesser. Der er f.eks. en opregning af Johann Marquard Esmarcks (kancellisekretær 1716 - 33) ejendele efter hustruens død 1723. Boglisten er på 65 numre og viser bl.a. Ciceros epistler, Corpus Juris, Ovid (sic!), grammatikker og en traktat om heraldik.

Er det muligt at finde et sikkert tal for udgifterne til Tyske Kancelli og udetjensten? Kjølens når (s. 129) frem til, at iflg. Udgiftsbogen var de faktiske udgifter til udetjensten, dvs. uden Tyske Kancelli, i 1760, 65 og 70 hhv. 93.916, 104.546 og 113.192 rdl. Men jeg forstår ikke hans angivelse, at gesandtskabet i Konstantinopel ikke var medregnet i dette.

Hvorfor er den ikke det? Kjølens har samme tal i sin tabel 226 over driftsudgifter 1700 - 1770, som viser en fordobling. Men her skriver han ikke, at gesandtskabet i Konstantinopel ikke var medregnet. Derimod står der s. 228, at den regnedes som en uundgåelig ekstra-

ordinær udgift. Her som andetsteds er oplysningerne anbragt væk fra en naturlig sammenhæng. Det havde været på sin plads med en diskussion af, hvorfor et regulært gesandtskab som det i Konstantinopel regnedes for en ekstraordinær udgift. Her savner man en tilbundsående undersøgelse af de ekstraordinære udgifter. Både de, der så at sige var ventede, men dog kom ud over de reglementerede driftsudgifter, og de helt uventede ekstraordinære udgifter. Ud over ovennævnte citat (s. 228) og lidt spredt fægning nævner Kjølens kun Bernstorffs vurdering af de normale ekstraudgifter til ca. 20.000 rdl. årligt (s. 119) og de helt ekstraordinære til 150 -200.000 (s. 123). Men det er ikke tilfredsstillende med opremsning af småudgifter til vognleje og lys, når f.eks. de enorme udgifter til bestiktelser i Sverige og traktater i Middelhavet ikke analyseres. Jeg tror, at der fra 1740'erne var stigninger i de ekstraordinære udgifter, der gik langt ud over fordelingen af driftsudgifterne. Blot traktaten med den Osmanniske Port 1756 kostede op mod 250.000 rdl.

Disse kritiske bemærkninger er ment som en påvisning af, at Kjølens med sit store kendskab til udenrigstjenesten og stædige gennemgang af det vanskelige regnskabsmateriale kunne være nået længere med en anden prioritering i undersøgelse og fremstilling. Hvad jeg opfatter som mangler hindrer ikke værket i at være en uundværlig håndbog og opslagsværk for enhver, der beskæftiger sig med 1700-tallets danske centraladministration og udenrigspolitik og et must for ethvert forskningsbibliotek og arkiv.

Dan H. Andersen

Erik T. Jacobsen *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, skildrer den stilling, som kirken markerede under den tyske besættelse. Hvordan forholdt præsterne sig til samarbejdspolitikken, de tyske overgreb, sabotageaktionerne? Tog kirken del i modstandskampen, eller lod man, som om intet var hændt? Var der uenighed indenfor kirkens egne rækker? 381 sider, rigt ill. Pris: kr. 258,00.

Hans Bonde *Mandighed og sport*. I sport dyrker mænd fælles værdier og udtrykker med kroppen, hvordan "en rigtig mand" bør være. Kroppen er ikke kun natur, men også en del af kulturhistorien. Aristokratiets elegante, borgerskabets hurtige, gårdmændenes ranke og arbejderklassens stærke mand er nogle af de figurer, som tages op. Sportens rekord- og hastighedskult er et symbolsk udtryk for moderne mænds karriererettede livsform. 223 sider, rigt ill. Pris: kr. 198,00.

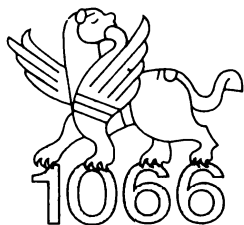

Preben M. Sørensen *Nordisk hedendom. Et symposium*, handler om nordisk mytologi og førkristen religion. Ud fra en lang række forskellige synsvinkler tegner religionshistorikere, arkæologer, kunsthistorikere og litteraturhistorikere fra hele norden et billede af den aktuelle forskningssituation og klarlægger emnets bredde og mangfoldighed. 386 sider, rigt ill. Pris: kr. 298,00.

Gitte Kjær *Kunst og konserves. Glimt af Mads Rasmussens liv i Fåborg og København*. Hvordan blev fynboer til "Fynboerne"? Bogen skildrer en af vore store mæceners arbejde som konservesfabrikant – "Mads Tomat" – og som mæcen. Hvordan tjente han sine penge, og hvorfor blev det netop Johannes Larsen, Frits Syberg, Peter Hansen m.fl., der kom til at nyde godt af dem? Kronen på mæcengerningen var opførelsen af Fåborg Museum for Fynsk Malerkunst. 119 sider, rigt ill. Pris: kr. 158,00.

Tidsskrift for Historisk Forskning

Historisk Institut • Njalsgade 102 • 2300 Kbh S • Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør: Svend Honoré
Lundebjerggårdsvej 194, 2.tv.
2740 Skovlunde
Tlf: 42 84 64 14

Redaktion: Michael Bregnsbo
N.H.Frandsen
Kim Furdal
Jørgen Mikkelsen
Frank Müntzberg
Bjørn Wied
Steen Østergaard

Ekspedition: Bjørn Wied
Parkvej 17
3450 Allerød
Tlf: 42 27 55 85

Priser:

22 årgang:	Abonnement	kr.	145,00
	Løssalg pr. nr.	kr.	40,00
Ældre årgange:	pr. nr.	kr.	20,00

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.

Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

Lasersats og tryk AU-Kommunikation

ISSN 0106 - 0627